

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
УКРАЇНЬСКА ДЕРЖАВНА АКАДЕМІЯ
ЗАЛІЗНИЧНОГО ТРАНСПОРТУ

О.В. Колесников, Д.І. Бойко, О.О. Коковіхіна

ІСТОРІЯ ГРОШЕЙ ТА ФІНАНСІВ

Навчальний посібник

*Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник для студентів
вищих навчальних закладів*

Харків 2007

УДК 005.332.4

Колесников О.В., Бойко Д.І., Коковіхіна О.О. Історія грошей та фінансів: Навчальний посібник. – Харків.: УкрДАЗТ, 2007. – 162 с.

ISBN 978-966-7593-91-9

У навчальному посібнику розглядаються особливості розвитку грошей та фінансів починаючи з часів античності і до сьогодення. Особлива увага приділена грошам і фінансам існуючим у різні часи на землях сучасної України.

Рекомендується для викладачів, студентів економічних спеціальностей та всіх зацікавлених історією грошей та фінансів.

Іл. 38, бібліогр.: 70 назв.

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
як посібник для студентів вищих навчальних закладів
(№ 1.4/18-Г-1795 від 24.10.2007)*

Рецензенти: проф. С.Г. Галуза (Харківський Інститут Бізнесу і Менеджменту)
проф. В.М. Гриньова (Харківський Національний Економічний Університет)
проф. А.М. Золотарьов (Науково-Дослідний центр Індустріальних проблем розвитку Національної Академії наук України.)

Науковий консультант: проф. В.М. Духопельников (Харківський Національний Університет ім. В.Н. Каразіна)

ЗМІСТ

Вступ	5
МОДУЛЬ 1. СУТЬ ГРОШЕЙ І ФІНАНСІВ ТА ЇХ ЕВОЛЮЦІЙНИЙ РОВИТОК У СТАРОДАВНЬОМУ СВІТІ І СЕРЕДНЬОВІЧЧІ	6
Тема 1. Сутність грошей та фінансів	6
1.1. Походження та суть грошей	6
1.2. Сутність фінансів як економічної категорії	9
Тема 2. Виникнення і розвиток грошей та фінансів у Стародавній Греції	12
2.1. Монетні системи Стародавньої Греції	13
2.2. Гроші Стародавньої Греції на території сучасної України в період VII ст. до н.е. - I ст.н.е.	16
2.3. Виникнення банків у Стародавній Греції	18
2.4. Банківські операції у Стародавній Греції	20
2.5. Податки у Стародавній Греції	20
2.6. Зародження страхування у стародавньому світі	21
Тема 3. Основні етапи розвитку грошової та фінансової системи у Стародавньому Римі та їх характеристика	22
3.1. Основні монетні номінали Стародавнього Риму	23
3.2. Монети римсько-сарматського періоду на території сучасної України	26
3.3. Особливості банківництва Римської імперії	28
3.4. Податкова система Стародавнього Риму	30
Тема 4. Грошово-банківське господарство та податки в середньовічній Європі	33
4.1. Грошове господарство середньовічної Європи	34
4.2. Розвиток банківництва в середньовічній Європі	36
4.3. Податки середньовічної Європи	43
Тема 5. Формування грошово – фінансової системи Київської Русі	50
5.1. Вплив іноземних грошових систем на формування грошового обігу в Давньоруській державі	51
5.2. Виникнення та еволюція гривні	53
5.3. Зародження кредитно-банківських відносин у Київській Русі	57
5.4. Податкова система Київської Русі	60
Тести для перевірки знань студентів до модуля 1	62
МОДУЛЬ 2. СТАНОВЛЕННЯ ГРОШОВОГО ОБІГУ І ФІНАНСІВ УКРАЇНИ ПІД ВПЛИВОМ КРАЇН – ЗАГАРБНИКІВ ТА ПІСЛЯ ОДЕРЖАННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ	74

	Тема 6. Особливості грошей та фінансів у період існування Польсько–Литовської держави	74
6.1.	Основні риси грошового обігу в Україні у XIV- першій половині XVII ст.	75
6.2.	Розвиток кредитних операцій на території Речі Посполитої	80
6.3.	Податки Польсько-Литовської держави	81
	Тема 7. Грошове господарство та фінанси козацько–гетьманської доби	82
7.1.	Грошовий обіг в українському козацтві	82
7.2.	Банківські інституції в Західній Україні	90
7.3.	Формування української фіскальної системи в добу Гетьманщини (друга половина XVII – початок XVIII ст.)	91
	Тема 8. Грошова та фінансова системи України у складі Російської імперії	95
8.1.	Елементи грошового господарства на території українських земель у складі Російської імперії	95
8.2.	Становлення банківської системи Російської імперії	99
8.3.	Податкова система на українських землях у складі Російської імперії	103
8.4.	Зародження страхування в Російській імперії	105
	Тема 9. Гроші та фінанси України у складі СРСР	106
9.1.	Грошовий обіг на розділених українських землях	106
9.2.	Грошовий обіг на українських теренах під час Другої світової війни	110
9.3.	Грошовий обіг в СРСР після Другої світової війни	112
9.4.	Банківська система СРСР	115
9.5.	Податкова система СРСР	120
9.6.	Страхування в СРСР	121
	Тема 10. Формування грошової та фінансової систем незалежної України	123
10.1.	Становлення грошової системи України після 1991 р.	123
10.2.	Формування основних елементів фінансової системи України	133
10.2.1.	Особливості побудови банківської системи в Україні	133
10.2.2.	Формування податкової системи нової держави	134
10.2.3.	Становлення страхової справи України	136
	Тести для перевірки знань студентів до модуля 2	138
	Список літератури	152
	Додатки	157

ВСТУП

Гроші — один із найвагоміших здобутків людського суспільства. За період свого існування їх розвиток зазнавав піднесення і спадів. Від них відмовлялися і знову запроваджували, їх вартість зростала і знижувалася, вони разом з економікою переживали інфляцію і депресії.

Деякі економісти порівнюють гроші з колесом економічної науки, побудову якого ще нікому не вдалося пояснити. Оцінка грошей передбачає абсолютно протилежні підходи. Одні розглядають їх як феномен економічної загадки, інші — як найбільше економічне зло. І ніхто не заперечує, що гроші панують скрізь і впливають не тільки на приватне життя, а й на економічні системи. Вони є єдиним товаром, який можна використати лише тоді, коли його витрачаємо. Вони не годують людей, не одягають, не дають притулку, не розважають, аж поки їх не витратять або не інвестують. Варто зазначити, що добробут нації починається зі стабільності вітчизняних грошей, оскільки гроші — це мірило ділового успіху і честі. Це можливість жити гідно.

Все те, що виконує функції грошей, є грішми. Незважаючи на багатовікові дослідження і велику кількість теоретичних концепцій грошей, людство сьогодні не має однозначної й остаточної відповіді на питання, що таке гроші. Уявлення, які не викликали сумнівів в одних суспільних умовах, зі зміною останніх вступали в суперечність з реальною дійсністю і відкидалися. Очевидно, все це можна пояснити тим, що суть грошей змінюється адекватно змінам характеру суспільних відносин, в яких вони функціонують. Тому для визначення суті грошей необхідно з'ясувати питання про їх походження, про причини, що зумовлюють виникнення та існування грошей в економічному житті суспільства.

В історії людської цивілізації будь-яке суспільство приходило до необхідності появи грошей. Не стала в цьому відношенні винятком і Україна, але історія грошей в Україні, так само як і розвиток економічної системи України загалом має свої специфічні особливості, перш за все пов'язані з тривалим періодом бездержавності України, пануванням інших держав (а відповідно й обігу інших грошей) на території нашої країни.

Дана робота присвячена виникненню та розвитку грошей і як

наслідок – фінансів, з давніх і до теперішніх часів, і являє собою ілюстрацію роботи грошових законів, таких, як закон грошового обороту, закон Грешама та закон вартості.

Знання історії грошей та фінансів дає змогу глибше зрозуміти ті політичні та економічні процеси, у вирі яких перебувала Україна протягом свого нелегкого історичного шляху.

МОДУЛЬ 1. СУТЬ ГРОШЕЙ І ФІНАНСІВ ТА ЇХ ЕВОЛЮЦІЙНИЙ РОВИТОК У СТАРОДАВНЬОМУ СВІТІ І СЕРЕДНЬОВІЧЧІ

ТЕМА 1. СУТНІСТЬ ГРОШЕЙ ТА ФІНАНСІВ

1.1. Походження та суть грошей.

1.2. Сутність фінансів як економічної категорії.

1.1. Походження та суть грошей

На сьогоднішній день гроші є не лише загальним еквівалентом вартості товарів та послуг, але й для багатьох основною ціллю існування. Саме існування, як гонка за грошима перетворює живу істоту на гвинтик в загальній грошовій системі.

Гроші настільки міцно увійшли до нашого життя, що ми не бачимо в них нічого незвичайного, хоча це один з найчудовіших винаходів людства: не являючи собою якої-небудь значимої цінності, вони є виміром вартості усіх оточуючих нас речей.

В теорії грошей існує багато розбіжностей та невизначеностей з приводу суті грошей. Американські економісти К.Р. Макконелл і С.Л. Брю вважають, що “гроші є тим, що вони роблять. Все те, що виконує функції грошей, є грошми”. І. Фішер говорив, що “гроші – це загальновизнаний засіб платежу, який приймається в обмін на товари та послуги, а також при сплаті боргів”. Можна також надати таке визначення: “Гроші – це особливий товар, що стихійно виділився з товарного світу і виконує роль загального еквівалента” або “гроші – це товар особливого роду, що завдяки власним специфічним властивостям має здатність обмінюватись на будь-який інший

товар та у цій якості виступає загальним еквівалентом”.

П Декурсель вважав: “Гроші для людей розумних є засобом, для дурнів – ціллю.”

Фр. Бекон наполягав, “якщо гроші служать не тобі, вони почнуть панувати над тобою”.

“Нема нічого святого, щоб гроші не змогли зіпсувати, нічого настільки сильного, чого не можна було б осилити грошима” – Цицерон.

За Марксом, гроші — це також товар, який виступає у специфічній формі, але завдяки їх участі в процесі обміну вартість набирає форму ціни, яка може дорівнювати вартості, а може від неї відрізнятись.

Щоб довести природний зв'язок товарів та грошей, Маркс аналізує функції грошей у процесі обміну. У вирішенні цієї проблеми він іде далі класичної школи, визначаючи п'ять функцій грошей: як міри вартості, засобу обігу, засобу створення скарбів (золото та срібло) та засобу нагромадження, засобу платежу та світових грошей. Різні етапи розвитку суспільства зумовлюють різний рівень реалізації цих функцій.

Появі грошей передувала епоха товарного, або бартерного обміну. Визначальною передумовою становлення грошових відносин були поглиблення суспільного розподілу праці, багаторівнева спеціалізація виробництва та суспільної діяльності людини. Водночас, грошовий обмін не є лише результатом, а й важливим чинником всебічного розвитку і поглиблення суспільного розподілу праці та її спеціалізації.

На перших етапах розвитку в якості грошей використовувались різноманітні товари. Як правило, це був товар найбільшого попиту і водночас найцінніший для певного ринку. Його будь-коли можна було обміняти на іншу споживчу вартість: худобу, хутро, тютюн, рибу, оливкову олію, сіль, перець, мушлі, різні метали.

Вдосконалення та розширення економічних зв'язків привело до необхідності використання нових грошей, які мали б високу та незмінну вартість, обмежену у порівнянні з іншими товарами споживчу вартість та такі властивості: довговічність, портативність, легку подільність, однорідність, швидкість ідентифікування та загальне визнання. Усім цим вимогам

відповідали лише метали. Спочатку металеві гроші виглядали як безформні злитки, потім як різноманітні фігурки: мініатюрні ножі, дзвіночки, прутки, рибки, стріли тощо.

Вважається, що перші круглі монети з'явилися у країнах Близького Сходу у VIII – VII ст. до н.е. Металеві гроші були в обігу і на території Київської Русі приблизно з IX ст. Для багатьох країн було характерним використання системи біметалевого обігу, тобто паралельної емісії золотих і срібних монет.

Епоху металевих грошей змінила епоха паперових. Їх емісія розпочалась у XVII – XVIII ст. В Росії паперові асигнації з'явилися у 1769 р. Спочатку паперові гроші вільно розмінювались на срібні гроші або золото. Більшість країн Заходу припинила такий обмін під час великої депресії 1929 – 1933 рр. Проте такий обмін залишався до середини 1970-х рр. у сфері міжнародних валютних відносин. З цього часу золото втратило грошові функції і перетворилось на звичайний товар.

Крім паперових грошей, на сьогоднішній день існують електронні гроші як різновид депозитних грошей, коли переказування грошових сум на рахунках у банках здійснюється автоматично з допомогою комп'ютерних систем та безпосередніми розпорядженнями власників поточних рахунків.

В епоху товарних та повноцінних паперових грошей використовувалося поняття “масштаб цін”.

Масштаб цін — суто технічна функція грошей. Вона являла собою законодавчу фіксацію певної кількості (за масою) монетарного металу (золота чи срібла), що закріплювалося державою за грошовою одиницею. Коли карбування монет лише розпочиналося, масштаб цін збігався з їхнім ваговим вмістом. Проте з часом у процесі еволюційного розвитку грошових відносин масштаб цін почав відокремлюватися від безпосередньо вагового змісту. Це зумовлювалося, як уже зазначалося, зношуванням і псуванням монет, зменшенням їхнього вагового вмісту державною владою, застосуванням більш цінних металів для карбування монет (мідь, срібло, а згодом золото). З появою розмінних на золото паперових грошей масштаб цін зберігав своє функціональне призначення. Власники паперової купюри мали офіційне право і можливість обміняти її в банку на відповідну, визначену офіційним масштабом кількість золота.

За масштабом цін здійснювалося зіставлення національних грошових одиниць — долара, фунта стерлінгів, німецької марки, французького франка та інших паперових знаків вартості.

Відповідно до цього визначався і валютний курс окремих грошових одиниць. Якщо у 1913р. 1 долар США представляв у обігу 1,5, а англійський фунт стерлінгів — 7,3 г золота, то легко підрахувати, що валютний курс, який визначає співвідношення їх, становив 1: 4,87. З масштабом цін пов'язані поняття «девальвація» і «ревальвація» грошових одиниць. Девальвація — це офіційне зменшення, а ревальвація — збільшення золотого вмісту певної грошової одиниці. Наприклад, у США в 1934 р. металевий вміст долара було законодавче знижено з 1,50463 до 0,888671 г чистого золота. Девальвації, причинами яких є інфляційне знецінення грошової одиниці та інші економічні ускладнення, досить широко застосовуються у практиці грошових відносин.

1.2. Сутність фінансів як економічної категорії

На сьогоднішній день існує безліч визначень поняття “фінанси”, але, на наш погляд, слід зупинитися і осмислити визначення, запропоноване Валентином Павловим, а саме “фінанси – це та надстрочечна над грошима категорія, яка відображає процеси розподілу та перерозподілу виробленого в країні національного доходу”.

Основними елементами даної категорії, як на нас, є банки, податки та система страхування.

Спробуємо дати визначення кожному з наведених понять.

Так, слово “банк” походить від італійського “banco” – лавка, де відбувалися перші банківські операції.

У пояснювальному словнику іноземних слів, які використовуються в російській мові(1859 р.) банк визначається як “державна, суспільна або приватна установа, яка приймає у зростання капітали та видає суду”.

Сучасні економісти прийшли до загального визначення поняття «банк» – це фінансовий посередник, що виконує одну чи кілька операцій, віднесених законом до банківської діяльності.

Провідна роль у забезпеченні виконання державою функцій щодо регулювання економічних процесів належить податкам. Саме податково-бюджетна і кредитно-грошова політика є ефективними методами державного регулювання ринкової економіки, що застосовуються в більшості західних країн протягом багатьох десятиріч.

Податки - це обов'язкові платежі фізичних та юридичних осіб до центрального і місцевого бюджетів, здійснювані у порядку і на умовах, що визначаються законодавчими актами тієї чи іншої країни.

Найповніше сутність податків характеризують виконуваними ними функції - фіскальна і регулююча.

В усіх державах на різних етапах їхнього історичного розвитку податки виконували передусім фіскальну функцію, тобто забезпечували централізацію певної частини ВВП в державному бюджеті з метою фінансування державних витрат.

Протягом останніх двох десятиліть значного розвитку набула регулююча функція податків. Сутність її полягає у впливі податків на різні аспекти діяльності їх платників. Ця функція заснована на тому, що, вилучаючи за допомогою податків певну частку доходів економічних суб'єктів, можна стимулювати або стримувати їх діяльність у відповідних напрямках, а отже, регулювати соціально-економічні процеси в країні. Використання регулюючої функції податків здійснюється через податкову політику.

Податки з'явилися у глибокій давнині разом з появою владних структур. У східних слов'ян першою формою податків були добровільні підношення своїх племен і данина з чужих.

З розвитком держави розвивалися і податки, адже вони є платою суспільства за виконання державою її функцій. Вже Монтеस्क'є, А. Сміт, Д. Рікардо розглядали податки як плату за ті вигоди, які платник податків отримує від держави, наприклад за охорону особи та майна.

У стародавніх суспільствах існували такі види податків: майновий, податок на іноземців, податок з рабів, експортні та імпорتنі мита, ринкові збори (Стародавня Греція); податки на продаж, купівлю, договори та комерційні угоди, на худобу, будівлі, греблі, мости, подушний податок на чоловіків,

натуральний податок на землю, що належала державі (Стародавній Єгипет), тощо. В епоху меркантилізму податки починають використовуватись як засіб регулювання певних соціально-економічних процесів. Так, уряд Кольбера у Франції (XVII ст.) застосовував посилене оподаткування споживачів предметів розкоші і водночас податкові привілеї для деяких галузей промисловості. Податки використовувались і в політиці заохочення народжуваності. Так, від сплати їх звільнялися багатодітні сім'ї та особи, що брали шлюб у молодому віці.

У завершеному вигляді податки існують на досить високому рівні розвитку суспільства під впливом розвитку правових, демократичних засад державного устрою, становлення цивілізованих відносин між державою та економічними суб'єктами, що передбачають підпорядкування останніх встановленим законам та нормам громадянської поведінки, з одного боку, та відповідальність держави перед економічними суб'єктами - з іншого.

Становлення системи оподаткування неминуче пов'язане з питанням про її вдосконалення, оптимізацію. Основні принципи оптимального оподаткування розроблені ще А. Смітом в його праці "Дослідження про природу та причини багатства народів". Це питання в умовах розвиненої ринкової економіки вивчали такі відомі сучасні економісти, як Р. Мардсен, Р. Стічліц, А. Лаффер та ін.

Слово «страхування» увійшло в українську мову давно. Воно має відповідники в інших мовах: «insuranse» — в англійській, «versicherungs» — у німецькій. Західні філологи вважають, що термін має латинське походження. В основі його слова «securus» і «sine cura», які означають «безтурботний».

Отже, страхування відбиває ідею застереження, захисту та безпеки.

У фаховій літературі питанням з'ясування поняття страхування також приділено значну увагу. Проте до єдиного розуміння змісту категорії «страхування» дійти не вдалося. Оскільки ігнорувати відоме положення про необхідність відрізняти економічну сутність категорії від її змісту в жодному разі не можна. Адже сутність постійна, а зміст може змінюватися відповідно до конкретних умов розвитку суспільства.

Важливість цього висновку полягає в тому, що він вказує на об'єктивну стабільність сутності страхування. Така позиція дає змогу сформулювати поняття про страхування зусиллями багатьох поколінь.

Аналіз опублікованих визначень страхування показує, що кожне з них уточнює або доповнює попередні, залишаючи без змін їх основу.

Офіційне тлумачення цього терміна в Україні наведено в Законі «Про страхування»: «Страхування — це вид цивільно-правових відносин щодо захисту майнових інтересів громадян та юридичних осіб у разі настання певних подій (страхових випадків), визначених договором страхування або чинним законодавством за рахунок грошових фондів, що формуються шляхом сплати громадянами та юридичними особами страхових платежів (страхових внесків, страхових премій)».

ТЕМА 2. ВИНИКНЕННЯ І РОЗВИТОК ГРОШЕЙ ТА ФІНАНСІВ У СТАРОДАВНІЙ ГРЕЦІЇ

2.1. Монетні системи Стародавньої Греції.

2.2. Гроші Стародавньої Греції на території сучасної України в період VII ст. до н.е. - I ст.н.е.

2.3. Виникнення банків у Стародавній Греції.

2.4. Банківські операції у Стародавній Греції.

2.5. Податки у Стародавній Греції.

2.6. Зародження страхування у стародавньому світі.

Криза рабовласництва на Близькому Сході призвела до занепаду Вавилонського царства і Єгипту, які стали жертвою персидських завоювань. Однак цей режим відроджується в нових країнах Середземномор'я, куди поступово перемістилися центри стародавнього світу. Це виявилось в економічному піднесенні Греції та Риму.

У світовій історії розпочався новий період, відомий під умовною назвою «античний» (лат. antiquus — давній). Хронологічно він охоплював першу половину I тис. до н. е. — першу половину I тис. н. е.

У I тис. до н. е. біля Греції життя звело народи трьох континентів — Європи, Азії та Африки, і це сприяло взаємодії різних культур. У тих умовах важливе значення мали фактори географічного характеру.

Греки виплавляли залізо та інші метали. Розвивалося будівництво житла, ткацтво, кораблебудування. У спеціальних майстернях по всій країні виготовляли кераміку. Продуктивність виробництва досягла значних успіхів. Зростали міста. У VII — VI ст. до н. е. нові споруди будувалися з каменю, а не з дерева, як раніше.

Повільніше розвивалось сільське господарство, в якому панувало двопілля. Розвиток ремесла призвів до спеціалізації виробників. З'явилися художники, різьбярі, малярі, ливарники. Окремі міста-держави стали спеціалізованими.

Військова могутність Афіні призвела до розвитку кораблебудування, яким керувала держава.

Нескінченні війни між грецькими містами, боротьба між демосом і аристократією, рабами і рабовласниками паралізували економічне життя країни — сільське господарство, ремесла, торгівлю.

У 338 р. до н. е. Грецію завоювала Македонія, а в II ст. до н. е. Балканський півострів став легкою здобиччю Римської рабовласницької держави.

2.1. Монетні системи Стародавньої Греції

У розвитку світової цивілізації особливе місце посідає давньогрецька культура. У греків, на відміну від Стародавнього Сходу, не було централізованого управління та єдиного народу. Від середини 8 ст. до н. е. почалося активне заснування окремих полісів, кожного зі своєю замкнутою фінансово – економічною системою.

Найбільш відомим і могутнім містом – державою Стародавньої Греції стали Афіни. Як еквівалент вартості товару спочатку використовувалися найрізноманітніші предмети – мушлі, шкури тварин, метал у вигляді зливків, дроту чи брусків, сіль, перець тощо. Для обчислень на лічильній дошці

використовувалися камінці, згодом замість яких почали застосовувати металеві жетони, що стало передумовою для появи монет.

Монетні гроші стали видатним винаходом Стародавньої Греції. Тому лише монети стали універсальним еквівалентом в обміні і вартісним вимірником у бухгалтерії.

Перші монети з'явилися у Лідії у 7 ст. до н.е. і являли собою шматочок металу з клеймом, яке засвідчувало вагу та чистоту металу. Вже через 200 років кожне грецьке місто карбувало власну монету.

Завдяки виникненню грошового обігу натуральне господарство поступово набувало рис товарного. Набирала сили торгівля, передусім посередницька. Держава регулювала торгівлю в цілому, встановлювала правила продаж і ціни на товари першої необхідності. Держава також контролювала ринки; перевіряла відповідність мір і ваг установленим.

В основу грошово – монетних одиниць було покладено спільні майже для всіх грецьких міст вагові одиниці та їх назви : талант, міна, статер, драхма, обол.

Розрізняють два типи грецьких монетних систем – системи, побудовані на статері, і системи, основною грошовою одиницею яких була драхма. Монетні системи, для яких основним металом було золото або електр, в основному базувалися на статері, а системи, для яких основним металом було срібло, - на драхмі.

На золоті або електрі були побудовані мілетська, фокейська та перська монетні системи. Найбільш відомими випущеними за цими системами монетами були електрові кізикіні, золоті даріки і срібні сикли. Срібло лежало в основі егінської, евбейської, аттичної та коринської монетних систем.

Рис. 2.1. Статер Пилипа Македонського

Найбільш розвинутою монетною системою Стародавньої Греції була аттична. Завдяки високому вмістові срібла її монети цінувалися серед населення. Золотий аттичний статер дорівнював 20 срібним драхмам, що відповідало тодішньому відношенню золота і срібла.

Рис. 2.2. Монети Стародавньої Греції

Грецькі монети були дуже гарними за оформленням, що дозволило їм стати шедеврами античного мистецтва. Вони не містили позначень номіналів, а розрізнялися за вагою, розміром і зображенням. На монетах викарбовувалися емблеми відповідних полісів, їхні боги – покровителі, герої античних міфів.

2.2. Гроші Стародавньої Греції на території сучасної України в період VII ст. до н.е. - I ст.н.е.

Грошовий обіг на південній території сучасної України зароджується в епоху переселення сюди греків із Малої Азії та

розвитку торгових відношень між ними й іншим грецьким світом, а також місцевими скіфськими племенами.

З кінця VII - VI ст. до н.е. першим еквівалентом грошей у Північному Причорномор'ї стають наконечники стріл із тупими та закругленими кінцями, іншими конфігураціями, що виключають їхнє використання як зброю. Вони випускалися в Скіфській державі, а також у грецьких поселеннях на острові Березань і в Ольвії. У VI ст. до н.е. в Ольвії з'являються литі монети у виді "дельфінів" та "риб" (рис. 2.3). Наприкінці цього ж століття починає випуск срібних монет Пантікапей.

У V ст. до н.е. Ольвія здійснює випуск бронзових литих монет - "асів" круглої форми з зображеннями Афіни, Горгони, а пізніше і Деметри, а також їхніх фракцій (рис. 2.4). У Керкінітіді першими монетами також стають литі монети "стрільці" та "риби". Никоній випускає серію литих монет з ім'ям заступника міста - скіфського царя Скіла. Ним також випускаються литі імітації монет міста Істрія. Продовжує чеканити монету Пантікапей, починає карбування храм Аполлона.

Рис. 2.3. Литі монети Ольвії у вигляді риб

Майже всі основні грецькі міста Північного Причорномор'я з кінця V - IV ст. до н.е. переходять до карбування власних монет із срібла та міді: Синдська гавань, Нім фей, Феодосія, Херсонес, Тіра. Ольвія і Пантікапей чеканять також і золоті монети. Випускаються скіфські імітації срібних драхм македонського царя Пилипа II. У грошовий обіг Північного Причорномор'я починають вживатися монети Західного і Південного Понта, інших грецьких міст-держав.

У III ст. до н.е. продовжують випуск монет міста-поліси Ольвія, Тіра, Херсонес (рис. 2.4), Пантікапей. Припиняється карбування у Феодосії і Керкінітіді. Феодосія була підпорядкована і включена до складу Боспорської держави, а

Керкинітіда - до складу Херсонеського поліса. Кельтські племена, що населяли Придністров'я та придунайську область, чеканять власні статери із золота і срібла.

Рис. 2.4. Бронзова монета Ольвії – “ас”

Рис. 2.5. Мідна монета Феодосії

Грошовий обіг у Північному Причорномор'ї у II ст. до н.е. залишається без серйозних змін. Продовжуються випуски монетних дворів Пантікапея, Ольвії, Тіри і Херсонеса. Ольвія потрапляє під вплив Скіфського царства і чеканить монети з іменами скіфських царів Скілура й Акроси.

Рис. 2.6. Мідна монета Херсонеса

Понтійський цар Митридат VI Евпатор у I ст. до н.е. включає до складу своєї держави всі основні міста-поліси Північного Причорномор'я. Це викликало приплив монет понтійських міст Сінопи, Аміса, Амастрії й інших у Північне Причорномор'я та їхній частковий перечекан на місцевих монетних дворах. У середині I ст. до н.е. Ольвія і Тіра піддаються гетській навалі і на невизначений час перестають чеканити монету.

2.3. Виникнення банків у Стародавній Греції

Власні монети у Стародавній Греції випускали 1136 полісів. Через це виникали значні труднощі у фінансовому і торговельному обігу. Торгівцям, які приїхали в інший поліс, необхідно було обмінювати свої монети на монети іншого курсу або взагалі іншої грошової системи. Діловим центром полісу була агора. Там і розміщувалися мінняйли – трапезити. На афінській агорі контори трапезитів займали цілий кут. В Афінах 4 ст. до н.е. було не менше 26 трапезитів. А по всій Греції трапезити були у 33 містах. Перевірка монет була досить складною справою й вимагала високої кваліфікації. Необхідно було знати вміст металу в монетах, курс різних монет певного полісу, визначати ступінь зносу монет, передбачити можливість перекарбування або появи фальшивих. За обмін брали певну плату – алаге.

Нагромадивши кошти, трапезити вважали недоцільним тримати їх у храмі, а давали кредити як за свій рахунок, так і за

рахунок інших клієнтів. Перша письмова згадка про трапезити датується приблизно 520 р. до н. е., але вже до кінця століття обмінні трапези стали за своєю суттю банками, а колишні мінjali перетворилися на банкірів.

Кредитування у Стародавній Греції було відомо ще до появи трапез. Це робили храми. Збереження грошей – вкладів і запасів – гарантувалося, для цього існувала певна система, яка стала відомою завдяки її функціонуванню до наших часів. Вона умовно названа „економікою горщиків”. Запаси укладалися у горщики в чотири ряди, кожен ряд позначався буквою, наступна нумерація одержувалася подвоєнням букв, наприклад АА, ААА.

Храми – банки функціонували як державні органи і фактично були державним резервним фондом. Вклади в них були закритими і в обігу не використовувалися. І хоча храми мали відділення у полісах й надавали довгострокові кредити під невисокі проценти, а також забезпечували надійне збереження грошей, у Греції в 5 -4 ст. до н. е. з'явилися приватні банки.

Поряд з обміном, перевіркою монет і кредитуванням приватні трапези виконували й інші функції: брали участь в угодах як посередники, свідки, поручителі, зберігачі документів і цінностей. У кредитуванні центр ваги припадав на фінансування торговельної й підприємницької діяльності.

Перші грецькі банкіри з походження були рабами; грецька аристократія вважала це заняття непрестижним, оскільки навіть простий афінський громадянин зневажав ремесло торгівлі. Із колишніх рабів походив і найвідоміший банкір Афін 4 ст. до н. е. Пасіон. Його бізнес почався з 11 талантів в орендованій у колишніх власників трапезі, а до часу закінчення ним фінансових справ його власний капітал складав уже 39 талантів. Це було вищим показником того часу.

Із 3 ст. до н. е. діяльність трапезитів вважалася вже почесним заняттям. Встановився обліково – економічний аспект банківських розрахунків, виникли фінансові традиції, тому поведінка банкірів давала менше причин для підозр. Але діяльність банків не завжди була досконалою. Великий ризик невиконання угод з боку як банків, так і клієнтів, низька платоспроможність останніх, взаємний обман призводили до дорогих судових процесів.

2.4. Банківські операції у Стародавній Греції

Сьогодні існує чимало гіпотез про характер операцій банків. Окремі з них пов'язані з модернізацією в сучасну банківську справу або в наступні за Стародавньою Грецією епохи – елліністичну і римську. Всі висновки з цього питання робляться на основі промов Демосфена й деяких інших джерел, які мають фрагментарний характер та описують банківські операції.

Державна влада не втручалась у справи банків, а юридичних норм документального обліку для захисту інтересів клієнтів і банкірів не існувало. Банкір ніс відповідальність своїм власним майном перед клієнтом і суспільством, бо в банках приховували доходи від оподаткування. Але клієнт був незахищений більшою мірою, оскільки умовою угоди з банкіром було поручництво. У разі відмови або неможливості клієнтів повернути позику поручник відшкодував його. Продавати боржника – громадянина в рабство за законом було заборонено, через що і з'явилася фігура поручника зі спільною матеріальною відповідальністю перед банкіром.

Найбільш складними були кредитні операції. Важливо було визначити ринкову вартість застави, ризик неповернення позики, можливий дохід з клієнта. Об'єктами застави були вантажі, під які брався кредит, кораблі з товарами, земельні ділянки і нерухомість, інші цінності (одного разу в заставу було запропоноване грецьке місто).

Проценти за кредитами звичайно встановлювалися в межах 12%. Доходи банку складали 20 -40% основного капіталу. Розмір процентів законом не обмежувався і не регулювався.

Крім того, велися безготівкові розрахунки в банках. Внесок або переказ оформлявся „платіжним дорученням”, яке мало назву «діаграфе». Утім, мало місце й інше оформлення – з використанням симбола.

2.5. Податки у Стародавній Греції

У Стародавній Греції в VII-IV ст. до Р.Х. представники

знаті, закладаючи основи держави, увели податки на доходи в розмірі однієї десятої або однієї двадцятої частини доходів. Існували й акцизи у вигляді привратних зборів (тобто у воріт міста). Це дозволяло концентрувати й витратити кошти на зміст найманих армій, на зведення зміцнень навколо міст-держав, на будівництво храмів, водопроводів, доріг, на устрій свят, роздачу грошей і продуктів біднякам і на інші суспільні цілі.

У той же час у стародавньому світі була й серйозна протидія оподатковуванню. В Афінах, наприклад, уважалося, що вільний громадянин відрізняється тим, що не повинен платити податків. Особові податки носять на собі відбиток рабства, і деякі повноправні громадяни вважали їх принизливими для себе. З небажанням визнавали вони й податки з майна.

Афіняни готові були вносити добровільні пожертвування, а данину вони воліли одержувати з переможених ворогів, а також зі своїх союзників. Коли були великі витрати, то рада або народні збори міста встановлювали відсоткові відрахування від доходів.

2.6. Зародження страхування у стародавньому світі

У стародавньому світі почав зароджуватись такий вид страхування, як страхування від нещасних випадків – працівники, що були зайняті на таких будівництвах, як єгипетські піраміди, замок Соломона (близько 970- 931 до н.е.) та ін., організовували каси взаємодопомоги на користь тих із своїх колег або їхніх родин, які одержували каліцтва або гинули в результаті нещасного випадку на будівництві.

Морська торгівля, що розвивалася швидкими темпами у Середземномор'ї за часів розквіту античного світу, значною мірою посприяла розвитку страхування. Торговець брав позичку для оренди корабля, але повертав він її тільки у випадку успішного завершення свого підприємства (подорожі), при цьому він повертав на 30% більше грошей, ніж займав. Відсоток настільки високий, що накопичений капітал можна було використовувати для покриття морських ризиків. Така практика була широко поширена в Афінах, про що свідчив у своїх роботах Демосфен (близько 384-322 рр. до н.е. – афінський оратор). Це,

звичайно, ще не страхування, але загальні ознаки, у тому числі що стосується розміру ставки, є.

ТЕМА 3. ОСНОВНІ ЕТАПИ РОЗВИТКУ ГРОШОВОЇ ТА ФІНАНСОВОЇ СИСТЕМИ У СТАРОДАВНЬОМУ РИМІ ТА ЇХ ХАРАКТЕРИСТИКА

- 3.1. Основні монетні номінали Стародавнього Риму.
- 3.2. Монети римсько - сарматського періоду на території сучасної України.
- 3.3. Особливості банківництва Римської імперії.
- 3.4. Податкова система Стародавнього Риму.

Історія Риму — яскрава сторінка розквіту і загибелі рабовласницького господарства у своїй класичній формі. Його еволюція відповідала трьом етапам розвитку Римської держави: перший (VIII—VI ст. до н. е.) — царський; другий (509—31 рр. до н.е.) — республіканський; третій (31 р. до н.е. — 476 р. н. е.) — імператорський. Перший період — це епоха переходу різних племен Апеннінського півострова від родової общини до рабовласництва. Першими цей процес здійснили етруски (IX—IV ст. до н. е.). В економічному житті стародавньої Італії вирішальна роль належала землеробству. Землю обробляли плугом, використовували волів, коней. Етруски культивували пшеницю, виноград, оливки, льон, відгодовували стада свиней. Високого рівня розвитку досягли ремесла, особливо керамічне, залізобне, а також будівництво з каменю. Період VIII—VI ст. до н.е. в історії господарства Риму був переходом від родової до сусідської общини.

Протягом VI—III ст. до н. е. у Стародавньому Римі склалося

рабовласницьке суспільство. Рабство мало патріархальний характер, було переважно домашнім, борговим, спадковим. Головною виробничою силою залишалося вільне населення. Реформи царя Сервія Тулія (середина VI ст. до н. е.) остаточно знищили пережитки родового ладу, поділивши римські населення на 6 категорій не за рядовими, а за майновими ознаками.

Кінець республіки (I ст. до н. е.) — це період руйнівних громадянських війн, занепаду сільського господарства, особливо в Італії. Проте вже в I—III ст. н. е. воно не тільки пододало занепад, а й досягло свого найвищого рівня розвитку.

Пізня Римська імперія переживала глибоку і всебічну кризу рабовласницького суспільства. Боротьба імператорів за престол, сепаратизм провінцій, грабіжницькі та спустошливі війни зумовили політичну нестабільність. Загострювалися соціальні суперечності. Не припинялися народні повстання. Натиск варварів постійно посилювався і загрожував романському світові. Східна і західна частини імперії роз'єдналися щодо адміністрування та управління. Столицю було перенесено з Риму на схід у Візантію. У 476 р. н. е. Західна Римська імперія перестала існувати.

3.1. Основні монетні номінали Стародавнього Риму

У VI - Vст. до н.е. етрусські міста ще не карбували власних монет і користувалися в розрахунках грецькими. Перші етрусські монети з'явилися наприкінці 5 ст. до н. е. Карбувалися вони із золота, електру, срібла і бронзи ; спочатку мали зображення тільки з одного боку.

Рис. 3.1. Основні монети Стародавнього Риму

У Римі перші монети відливались у формах; це були мідні зливки вагою в римський фунт (273 грами), без зображень (важкий ас). Вважається, що першим запропонував робити зображення на вагових грошах цар Сервій Тулій. У другій половині 4 ст. до н. е. на них з'явилися зображення тварин (ас із зображенням). Ці важкі та громіздкі зливки були малоприслужними для торгівлі. Карбування легких і зручних монет почалося в Римі лише в середині 3 ст. до н. е. Основними монетними номіналами в Римі були: бронзовий ас, срібні сестерції і денарій.

Після перемоги Октавіана Августа у тривалій громадянській війні і переходу до мирного існування виникла необхідність кореної реформи монетної системи римської держави. В ході реформи до римської монетної системи були заново введені бронзові монети. Право емісії золотих та срібних монет Август залишив за собою, а емісію бронзових монет він передав у 23 р. до н.е. спеціальним указом сенату.

Монетна реформа Августа визначила такі співвідношення золота, срібла та бронзи:

1 ауреус (золото)	25 денаріїв
1 квінарій (золото)	12.5 денаріїв
1 денарій (срібро)	16 асів
1 квінарій (срібро)	8 асів

1 сестерцій (латунь)	4 аса
1 дупондій (латунь)	2 аса
1 ас (мідь)	4 квадранта
1 семіс (латунь)	2 квадранта
1 квадрант (мідь)	25 асів.

До реформи Августа золото практично не використовувалося в грошовій системі римської держави. Чеканка золотих монет відбувалося в період війни і мала епізодичний характер. Починаючи з правління Августа, золото стало одним з основних металів для чеканки монет.

Наприкінці періоду республіки та в період імперії значно розширилися торгові відносини зі східними країнами – Іраком, Середньою Азією, Індією та Західною Азією. Індійські та східноазійські товари оплачувалися в основному дзвінкою монетою, що призводило до витоку золота за межі імперії.

Подальший розвиток торгівлі сприяв удосконаленню грошової системи. В епоху імперії було введено золоту монету – аурес. Із фунта золота карбували 45 золотих монет, на лицевому боці яких зображався правлячий імператор. Однією з найбільш поширених монет у Римському Середземномор'ї був срібний денарій. Мідна монета використовувалася переважно для місцевого обігу.

Рис. 3.2. Золота римська монета - ауреус

Карбування монет було важливою державною справою. За часів республіки нею відали сенат і спеціальна колегія. За Юлія

Цезаря монетне виробництво перетворилось у самостійну галузь господарства. Монетну справу очолював прокуратор, який підпорядковувався міністрові фінансів – раціонібусу. Монетне виробництво могло бути предметом викупу.

У процесі реформи Каракали до римської монетної системи були введені два нових номінали: подвійний денарій і подвійний ауреус. Подвійний срібний денарій став відомим як антонініан за офіційним імям Каракали (Антонін). Однак вагу подвійних номіналів не було подвоєно, що призвело до значної інфляції.

Рис. 3.3. Срібна римська монета – «антонініан»

Найдавнішим, відомим людству, державним актом про переслідування грошових фальсифікаторів вважається “Закон про підробку монет” імператора Корнелія (IV ст. до н.е.). Згідно з цим законом, додавання в золото інших малоцінних речовин і підробка срібної монети каралися вигнанням винного за межі батьківщини.

3.2. Монети римсько - сарматського періоду на території сучасної України

У I ст. н.е. грошовий обіг активно функціонує на всій причорноморській території сучасної України. Боспорське царство потрапляє під вплив Римської імперії і з початку I ст. н.е. чеканить золоту і мідну монету з портретами римських імператорів і боспорських царів. Місто Тіра стає римським провінційним містом і також чеканить монети з зображеннями римських імператорів. У грошовому обігу Північного Причорномор'я активно беруть участь монети Римської імперії та її провінцій. Після гетського розгрому відроджується карбування

мідних монет в Ольвії, що також чеканить золоту і срібну монети з іменами сарматських царів Фарзоя та Іненсімея.

Рис. 3.4. Монета Боспорського царства

У II ст. н.е. продовжується міське карбування в Ольвії та Херсонесі, а Боспорська держава і Тіра продовжують карбування, знаходячись під протекторатом Риму. У грошовому обігу активно беруть участь римські денарії.

Рис. 3.5. Монета Тіри

У першій чверті III ст. під вплив Римської імперії потрапляють Ольвія і Херсонес і починають чеканити монети з портретами римських імператорів. Однак із середини сторіччя перестають чеканити монети, можливо, у зв'язку з їхнім захопленням варварськими племенами.

Рис. 3.6. Монета Ольвії III ст.

У першій половині IV ст. припиняється карбування монет у Боспорській державі. Монетні двори Ольвії, Тіри та Пантікапея знаходяться в занепаді. Загальна криза античної системи збільшилася для Північного Причорномор'я спустошливим набігом гунів у 80-х рр. IV ст. Продовжує карбування тільки Херсонес, що потрапив під вплив Східної Римської імперії і випускав монети з портретами римських імператорів Феодосія II, Льова I, Зенона й інших.

3.3. Особливості банківництва Римської імперії

Розвиток монетного обігу лежав в основі створення та еволюції банківської справи. Крім того, значний вплив мало римське право, яке забезпечувало правове регулювання діяльності банків.

Римське право – одне з найбільших досягнень античності. У Римі було розроблено гнучкі, узаконені й цивілізовані норми правовідносин – приватних з державою. Ще у 5 ст. до н. е. на мідних дошках були записані закони 12 таблиць – звід римського права. Із них видно, що закони ґрунтуються на таліоні, тобто рівній помсті, хоча багато з римлян вважали, що за фінансові порушення слід нести лише цивільну відповідальність: «За борги повинно відповідати майно боржника, а не його тіло». У 326 р. до н.е. було скасовано рабство за борги. У 304 р. до н. е. було опубліковано формули позивних жалоб і затверджений порядок судочинства.

Існування різних монетних систем, розмаїття монет сприяло зародженню міняльної справи. Міняйли, здебільшого іноземці, відкривали свої торгові кіоски в містах, сліdkували за валютним

курсом, перевіряли оригінальність монет, здійснювали обмін грошей і навіть видавали позики. Банки у Стародавньому Римі вирости із міняльних контор(досвід грецьких трапез було взято за взірець) і розвивалися досить інтенсивно.

Римські банкіри називались менсаріями, які в результаті спеціалізації переділилися на нумуляріїв (обмінювали гроші) та аргентаріїв. Останні в свою чергу приймали вклади, видавали кредити і здійснювали безготівкові розрахунки.

Обмін монет, а тим більше приймання вкладів вимагали високої кваліфікації і досвіду. Після перевірки монети складали в ємності та запечатували в присутності свідків. Запечатаний кошик міг використовуватися як засіб платежу.

Маючи гроші, навіть знатні римляни прагнули мати їх ще більше. Щоправда, спершу вони надавали кредити в безплатне користування, але з часом відмовилися від процентних позик і почали стягувати плату за користування кредитом навіть з друзів і родичів.

Стратегія банків була різною. Одні давали в борг невеликими частинами і багатьом боржникам, інші значні суми декільком.

У банках облік прибутків і витрат вівся у прибутково-видатковій книзі. За неї банкір ніс юридичну відповідальність. Вона була реєстром поточного рахунку. Книга не повинна була мати жодних виправлень.

Знатні римляни не платили готівкою. Вони просто давали банкірові документальне розпорядження, яке мало грецькі назви син графе, хірографе, латинську транскрибере.

Заставою для видання кредиту виступало майно боржника або поручника. У заставу приймалися навіть трупи. Про колоритну деталь банківських розрахунків повідомляє Гораций: «один позикодавець певного дня збирав боржників і читав їм свої вірші, ставлячи їх у такий спосіб перед вибором – або платити гроші, або хвалити вірші».

У банкірів, окрім прибутково-видаткової, була ще „книга рахунків”. Вклад називався депозитом, а рахунок – раціо. Винахід книги рахунків можна назвати видатним відкриттям обліку.

На поточних рахунках клієнтів знайшли своє відображення не лише вклади і видатки готівкою, а й безготівкові перекази з

рахунку на рахунок, а також залік платежів у розрахунках.

У Східній Римській імперії банки втратили колишню могутність, та у 4 ст. до н. е. у Візантії аргентаріїв і нумуляріїв заступили колектарії. Їхня діяльність регламентувалася державою, і вони стали передусім службовцями скарбниці. У містах вони об'єднувалися в колегії з солідарною відповідальністю, коли кожен учасник ніс відповідальність на всю суму боргу.

Від колектаріїв держава вимагала мідні гроші та обмінювала їх на золоті соліди за встановленим курсом. Втрати від таких операцій скарбниця регулювала державними субсидіями. Почалися безкінечні махінації банків. Залишки колишньої системи застали ще хрестоносці. З офіційним визнанням християнства частиною фінансової системи стала церква. Вона об'єднала вищих державних чиновників, великих землевласників, торговців і ремісників. Церковний апарат управління не поступався імператорському.

3.4. Податкова система Стародавнього Риму

Багато сторін сучасної держави мають свої джерела в Стародавньому Римі. Простежимо за розвитком там податкової системи. Спочатку вся держава складалася з міста Рима й прилягаючої до нього місцевості. У мирний час податків не було. Витрати по керуванню містом і державою були мінімальними, оскільки обрані магістрати виконували свої посади безоплатно, часом вкладаючи власні кошти. Це було почесно. Головну статтю витрат становило будівництво суспільних будинків. Ці витрати звичайно покривала здача в оренду суспільних земель. Але у воєнний час громадяни Риму обкладались податками у відповідності до свого статку.

Визначення суми податку (ценз) проводилося кожні п'ять років обраними урядовцями-цензорами. Громадяни Риму робили цензорам клятвену заяву про свій майновий стан і сімейний стан. Як бачимо, ще тоді створювалися основи декларації про доходи.

У IV-III ст. до Р.Х. Римська держава розросталася, ґрунтувалися й завойовувалися нові міста-колонії. Відбувалися й зміни в податковій системі. У колоніях вводилися комунальні (місцеві) податки й повинності. Як й у Римі, їхня величина

залежала від розмірів стану громадян. Визначення суми податків провадилося кожні п'ять років. Римські громадяни, що проживають поза Римом, платили як державні, так і місцеві податки.

У випадку переможних війн податки знижувалися, а часом державний податок скасовувався зовсім. Необхідні кошти забезпечувалися контрибуцією завойованих земель. За свідченням Т. Моммзена, при правлінні Л.К. Сулли (138 до Р.Х. - 78 до Р.Х.) у Римі: «громадяни не платили вже ніяких податків, і єдині доходи, які держава одержувала тут, воно витягало з віддачі в оренду земельних ділянок, що залишилися в нього, зі зборів митних і деяких нечисленних податків на розкіш».

Комунальні ж податки з тих, хто проживав поза Римом, стягувалися регулярно.

Рим перетворювався в імперію, до складу якої входили провінції. Жителі провінцій були підданими імперії, але не користувалися правами громадян. Вони були зобов'язані платити податки, що було свідомством їхнього залежного положення. У провінціях збиралися прямі й непрямі державні податки, в основному у вигляді зборів, пов'язаних з торгівлею. Єдиної податкової системи не існувало. Окремі держави й громади були обкладені по-різному. Ті міста й землі, які робили найбільш завзятий опір римським легіонам, після завоювання обкладали більше високими податками. Крім того, римська адміністрація найчастіше просто використовувала систему податків, сформовану в даній місцевості до римлян. Змінювалися лише напрямки і використання вступників коштів. Так було, наприклад, у Сицилії, коли вона в 227 р. до Р.Х. стала провінцією Риму. У цілому в римську скарбницю провінції, як правило, платили менше, ніж своїм колишнім володарям. Але вони мали втрати на зміст місцевої адміністрації, будівництво суспільних будинків, доріг і т.д. У таких римських провінціях, як Іспанія й Македонія важливим джерелом доходів стали десятинні податки з рудних і соляних копей.

Тривалий час у римських провінціях не існувало державних фінансових органів, які могли б професійно встановлювати й стягувати податки. Римська адміністрація вдавалася до допомоги відкупників, діяльність яких вона не могла належною мірою

контролювати. Панування відкупної системи при відсутності яких-небудь чітких правил в оподатковуванні привело до того, що в провінціях панувала повна сваволя. Звичайними явищами стали зловживання, корупція.

Перетворення фінансового господарства й насамперед податкової системи почав Гай Юлій Цезар (100 до Р.Х. - 44 до Р.Х.). Насамперед він скасував відкуп по прямих податках, зберігши тільки для непрямих. Для кожної громади була визначена сума, яку вона повинна була внести. Розподіл і збір її були покладені на саму громаду. Податки були знижені, оскільки держава могла одержувати їх безпосередньо, і значні суми не йшли тепер у кишені відкупників. Багато міст одержали податкові пільги, але деякі за завзяту боротьбу проти Цезаря були покарані підвищенням податків.

Цю діяльність продовжив імператор Август Октавіан (63 до Р.Х. - 14 н.е.). У всіх провінціях їм були створені фінансові установи, що здійснювали контроль за оподаткуванням. Були ще більш скорочені послуги відкупників, а там, де вони збереглися, за їхньою діяльністю встановився строгий державний контроль. Була заново проведена оцінка податкового потенціалу провінцій з метою більш справедливо розподілити податки й збільшити їхню віддачу. Для цього провели обмірювання кожної міської громади з її земельними угіддями. Склали кадастри по кожному місту, що містили дані про землевласників. Провадився перепис майнового стану громадян. Переписом керували намісники провінцій разом із прокураторами, що очолювали фінансові установи провінцій. Кожен житель був зобов'язаний у певний день представити владі громади свою декларацію.

Чиновник, що контролює проведення цензу, мав повноваження зменшити податок у тих випадках, коли в чинність об'єктивних причин знижувалася продуктивність господарства. Так, якщо частина виноградних лоз загинула або засохли маслини, то вони в ценз не включалися. Але якщо власник землі вирубав виноградні лози або маслинові дерева, то він повинен був привести поважні причини, через які він це зробив. У протилежному випадку викорчувані дерева включалися в ценз.

Головним джерелом доходів у римських провінціях служив поземельний податок. У середньому його ставка становила одну

десяту доходів із земельної ділянки, хоча застосовувалися й особливі форми оподаткування, наприклад, податок на кількість фруктових дерев, включаючи виноградні лози.

Обкладалась податком й інша власність: нерухомість, живий інвентар (у це поняття, крім великої рогатої худоби, включалися раби), цінності.

Кожен житель провінції повинен був платити єдину для всіх подушну подать.

У 6 р. н.е. імператор Август увів податок зі спадщини - 5%. Податком зі спадщини обкладались лише громадяни Риму, але не провінцій. Податок носив цільовий характер. Отримані кошти направлялися для пенсійного забезпечення професійних солдатів. Їхні найближчі родичі були від даного податку звільнені.

Крім прямих податків, у Римській імперії існували й непрямі. Найбільш істотними з них можна назвати: податок з обігу або акциз на внутрішнє споживання за ставкою звичайно 1%, особливий податок з обігу при торгівлі рабами за ставкою 4%, податок на звільнення рабів за ставкою 5% від їхньої ринкової вартості, акциз на сіль. Августом були уведені нові мита у всіх провінціях із всіх, що вивозять, або ввезених на продаж товарів. Величина мит диференціювалася, у середньому ставка становила 5%.

При імператорі Диоклетіані (239-313рр.) установлюється промисловий податок.

Державні фінансові органи безпосередньо не стягували податків із громадян. Це робили громади. А от оцінка й визначення податкових надходжень громад, контроль за строками надходження податків держава тримала у «своїх руках» через органи фіску.

Уже в Римській імперії податки виконували не тільки фіскальну функцію, але мали роль додаткового стимулятора розвитку господарства. Податки вносилися грішми. Отже, населення було змушено провадити надлишки продукції, щоб продавати їх. Це сприяло розширенню товарно-грошових відносин, поглибленню процесу поділу праці, урбанізації.

ТЕМА 4. ГРОШОВО-БАНКІВСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО ТА ПОДАТКИ В СЕРЕДНЬОВІЧНІЙ ЄВРОПІ

4.1. Грошове господарство середньовічної Європи.

4.2. Розвиток банківництва в середньовічній Європі.

4.3. Податки середньовічної Європи.

В історіографії господарство середньовіччя характеризується такими загальними ознаками: панування приватної власності, основою якої була земля у формі феода (умовно-службове спадкове надання), що дало назву системі господарства; монополія феодалів на землю, яка виявлялася у принципі "Немає землі без сеньйора"; умовний характер, ієрархічна структура земельної власності, що ґрунтувалася на васальних зв'язках; протиріччя між великою власністю на землю і дрібним селянським виробництвом; особиста, поземельна, судово-адміністративна і військово-політична залежність селянина від землевласника; рентна форма експлуатації феодалне залежного селянства; переважання натурального господарства та другорядна роль обміну; сеньйорія, ремісничий цех, торгова гільдія як головні господарські форми. Аграризація економіки зумовила назву середньовіччя в науковій літературі "аграрна цивілізація".

Розвиток господарства країн Європи епохи середньовіччя пройшов три періоди. У ранньому середньовіччі (V—X ст.) сформувалися і утвердилися визначальні риси феодалного господарства (період генези). XI—XV ст. — період зрілості феодалного господарства в умовах внутрішньої колонізації, розвитку міст і товарного виробництва. У пізньому середньовіччі (XVI — перша половина XVIII ст.) зароджувалися ринкові форми виробництва, з'явилися ознаки індустріальної цивілізації.

4.1. Грошове господарство середньовічної Європи

Аналіз нумізматичних матеріалів та писемних пам'яток дає підстави вирізнити чотири основних періоди історії монетної справи і грошового обігу середньовічної Європи:

- 1) монета епохи мандрівки народів, варварське карбування у ранньому середньовіччі (середина V – середина VIII ст.);
- 2) грошове господарство періоду розвиненого середньовіччя, епоха феодалного денарія (середина VIII – кінець XIII ст.);

3) період великих грошових реформ в Європі, епоха гроша та флорина (XIII- XIV ст.);

4) час стабілізації монетних відносин у країнах Західної Європи, початок періоду талера (XV – початок XVI ст.).

Монетне карбування варварських королівств було організоване за римськими зразками. Повною мірою пізньоримську монетну систему було запозичено лише у розміщених у Італії королівствах остготів та бургундів. Схеви та вестготи запозичили лише зразки золотих монет, а вандалі – срібних та бронзових. Це було викликано, насамперед, потребами локального грошового обігу, а також особливостями політичного життя та регіональними традиціями.

Характерними особливостями варварського карбування монет є їхнє політично-прокламативне значення, невеликі масштаби випуску дрібних срібних, бронзових і мідних монет, що свідчило про низький розвиток торгівлі, децентралізація емісії, а також деградація монетної справи, що виражалось в примітивному оформленні монет.

У VI - VII ст. з північно-причорноморських міст карбування монет здійснює тільки Херсонес. Монети чеканяться від імені імператорів Юстиніана I, Юстіна II, Маврікія, Іраклія. У грошовому обігу активно беруть участь монети Візантійської імперії. На всій іншій території сучасної України грошовий обіг практично замирає. Можливо, це було пов'язано з якимись військовими діями або міжплеменною боротьбою.

Наприкінці VIII ст. у королівстві франків Карл Великий провів грошову реформу, що закріпила панування срібного монометалізму, за якого потреби ринку задовольнялись за допомоги високопробних денаріїв та оболів. Загальна кількість продукції 125 відомих монетних дворів періоду його владарювання складає декілька десятків мільйонів денаріїв. Він також запровадив каролінзький фунт, який містив 408 г і ліг в основу монетних систем країн Західної Європи.

Епоха феодального денарія характеризувалася домінуванням срібного монометалізму, відсутністю розбудованої системи монетних номіналів, подібними принципами зовнішнього оформлення та метрологічних показників монет різних країн. Постійно погіршувалася якість монет, відбувалась

повна децентралізація їхнього карбування.

У XIII – XIV ст. відновились система біметалізму, в якій гріш був основною срібною, а флорин – основною золотою монетами. Провідне місце у цьому процесі посідали міста Північної та Середньої Італії, монетне карбування яких мало суттєвий вплив на розвиток інших європейських грошових систем.

На початку XVI ст. у чеському містечку Санкт-Йоахімсталь почалося карбування срібних монет – талерів. Згодом вони стали загальновизнаними міжнародними монетами, які послужили основою для формування низки національних грошових систем і з певними змінами домінували на монетному ринку багатьох країн аж до XX ст.

4.2. Розвиток банківництва в середньовічній Європі

В епоху раннього середньовіччя банківська справа переживала занепад. Лише з розвитком торгівлі, ремесел та сільського господарства, починаючи з IX ст., в північноіталійських містах спостерігалось економічне відродження.

Одним з найбільш розвинених міст Італії була Флоренція, яка здобула свою перевагу насамперед завдяки карбуванню якісних золотих монет. Великі флорентійські компанії, крім занять торговельною діяльністю, клопоталися фінансовими справами церкви та папи. Згодом вони перебравли контроль над митницею Барлетти на півдні Апеннінського півострова, що дозволило їм вести жваву міжнародну торгівлю. В Англії вони позичали королю і великим землевласникам значні суми під гарантію права стягування мита і привілеїв в експорті сировини (передовсім вовни). Згодом флорентійці поширили свою діяльність на Нідерланди, Каталонію, Кастилію та східні країни. Там, де осідали агенти відомих банкірських домів, які були уповноважені збирати видані кредити, податки чи церковну десятину, швидко утворювався торговельний центр з невеликою флорентійською колонією.

На відміну від флорентійців, венеціанські та генуезькі купці надавали перевагу фінансовій діяльності на внутрішньому ринку. Їхні кредитні операції зводилися до купівлі цінних паперів

державної позики, фінансування окремих торговельних підприємств інших купців та судновласників.

Для банківської справи середньовічної Італії був характерним високий рівень розвитку безготівкових операцій. Одним із способів їх проведення було використання переказного векселя, який набув популярності з XIII ст.

Існували в епоху середньовіччя і міняйли, які провадили обмін грошей. Часто вони надавали і деякі банківські послуги. Але вексельні операції чи безготівкові розрахунки були під жорстким контролем держави і чітко відмежовувалися від позичково-лихварської діяльності. Випадки, коли ці банкіри давали в позику кошти правителям, комунам і приватним особам, засуджувалися державою та каралися законами. З метою припинення такої практики в Венеції у XIV ст. було прийнято рішення про заміну усіх приватних банків одним державним. Воно було реалізоване у XVI ст.

Зазвичай гроші під проценти позичали не міняйли, а купці, які об'єднувалися в великі компанії. Останні були створені в Римі, Сієні, Флоренції, П'яченці та інших містах. Більшість з них поєднували у своїй діяльності фінансування промислового виробництва, торговельні та банківські операції. Але були і такі, як, наприклад, Великий стіл Буонсеньйорі в Сієні, створений у XIII ст., який спеціалізувався на кредитних операціях.

Капітал торговельно-банківських компаній утворювався за рахунок внесків учасників та депозитів, що вносилися жителями міста в основну контору, або іноземцями, що вносили свої кошти в філіали, відкриті в інших містах чи країнах. Залучені депозити чітко переділялися на дві категорії:

1) депозити на поточний рахунок вкладалися купцями в банк, де вони обслуговувалися, для проведення безготівкових розрахунків. Цей вид депозитів не приносив вкладникам доходів. Існують навіть думки, що купець повинен був заплатити банкіру невелику винагороду за виконані ним операції. Залучені таким чином кошти не можна було використовувати для надання кредитів іншим клієнтам чи спрямовувати на фінансування торговельних угод;

2) депозити під проценти приносили досить високі доходи.

Це означало, що вкладники знали, що їхні кошти спрямовувалися у ризиковані, але прибуткові проекти.

Найбільш прибутковими, хоча і не найбільш розповсюдженими операціями щодо розміщення капіталів торговельно-банкірських компаній були кредити під проценти. Останні були різноманітними і залежали від цілі та тривалості позики. Так, венеціанські документи XII ст. свідчать, що короткостроковий кредит (до одного року) міг надаватися без стягування процентів. Але по закінченні цього терміну позика починала приносити 20% річних. Крім того, за неповернення кредиту передбачалася сплата штрафу, що становив подвійний розмір кредиту та нарахованих процентів. У Флоренції на початку XIV ст. процент за звичайними позиками коливався від 10 до 15%. З часом він зростав до 20-30%, що залежало від ситуації на грошовому ринку.

У середньовічній Італії існували й морські позики. Купець або судновласник, який вирушав у плавання, отримував у кредитора, в особі якого могли виступати кілька компаній, певну суму. Її необхідно було повернути разом з процентами, коли купець прибував у порт призначення або повертався до порту, звідки починав плавання. Проценти за такими кредитами були досить високими. Так, наприкінці XII ст. вони склали 20-25%, але не річних, а на термін плавання. Інші договори, згідно з якими морська позика надавалася на 2 роки, передбачали 33% річних. Відомий також випадок, коли плавання не було надто тривалим, але доволі небезпечним, і проценти вирости до 50.

Існувала ще одна форма залучення коштів на ведення морської торгівлі, яка називалася комендою (у Венеції – колеганцою). Найбільше розповсюдження вона дістала, починаючи з XIII ст. Відомо два види коменди:

1) двостороння коменда (у Генуї – компанія), за якої компаньйон, що залишався в місті, вносив дві третини необхідного капіталу, купець, який вирушав у плавання, – решту, а прибуток ділився порівну;

2) одностороння коменда (власне коменда), за якої

компаньйон, що залишався в місті, вносив весь капітал і отримував 75% прибутку.

За використання коменди купець не міг просто повернути взяту у борг суму разом з відсотками, як це робилося у випадках отримання банківського кредиту, але мусив надати особі, що його фінансувала, детальний звіт про витрачені і отримані суми, а також, за необхідності, пояснити причини невиконання зобов'язань.

Аналіз процентів за користування кредитом, що надавався італійськими купцями-банкiрами, переконує, що кредитні операції були досить прибутковими, але, водночас, і ризикованими. Банкiри, які обслуговували іноземних правителів, залежали від політичної та економічної ситуації в країні своїх клієнтів, їхніх воєнних перемог чи поразок. Цим пояснюється той факт, що великі банкірські компанії не могли протриматися на ринку впродовж тривалого часу. Так, великі флорентійські компанії збанкрутували під час кризи 40-х рр. XIV ст., що була викликана неплатоспроможністю англійського короля та політичними і економічними негараздами у Флоренції та Неаполітанському королівстві.

У XV ст. одним з найбільших в Європі став банк родини Медічі. Представники цієї династії правили Флоренцією протягом трьох століть. З цієї родини також походили два римські папи та дві королеви Франції (Катерина та Марія). Це свідчить про вагоме становище середньовічних банкірів не лише в економіці, але й в політиці.

Щодо конкретних організаційних форм ведення банківської справи відомо, що в 1171 р. у Венеції діюче впродовж кількох десятиліть пайове товариство закритого типу набуло вигляду депозитного (вкладного) банку. У 1407 р. був створений банк святого Георгія в Генуї, який спершу був асоціацією кредиторів держави, але згодом почав приймати грошові вклади від приватних осіб. У 1614 р. венеціанське громадське товариство було назване жиробанком. Головними його операціями стали платежі металевою монетою і паперами товариства. За період від XII до XVI ст. всі країни Європи відчули вплив італійських банків. Та й сам термін “банк”, який виник десь у XI ст.,

походить від італійського «banco»— лавка, стіл.

У Німеччині на базі філіалів італійських торговельних домів почали розвиватися німецькі. Вони не підлягали суворому контролю, бо розташовувалися далеко від материнської компанії, не мали статуту і не були зобов'язані публікувати свої баланси, чого вимагала влада італійських міст. Основними операціями були залучення грошей від великих вкладників і надання позик під заставу.

У XIII ст. в Англії італійські торговці зайняли місце євреїв, яких вигнали з країни. Італійці позичали гроші, страхували вантажі, обмінювали валюту. У той час, коли лихварство було поза законом, вони називали позичання грошей тимчасовим подарунком, якого згодом буде повернуто з подякою (тобто процентами).

Причиною вигнання євреїв не тільки з Англії, але й з інших європейських країн було те, що представники саме цієї національності наймасовіше вдавалися до лихварства. Вони стягували з простих людей дуже високі проценти за позиками, внаслідок чого ті потрапляли в кабалу до кредитора.

Усі людські моральні кодекси засуджували лихварство. Засуджувала його й церква, зокрема християнська. Ось основні аргументи, які використовувалися при цьому:

1) в Євангеліє від Луки написано: “Позичайте, не очікуючи назад нічого”;

2) у Святому Письмі також є закон Мойсея, що забороняє євреям брати процент від своїх братів (інших євреїв). Християнська церква всіх вважала братами (не тільки євреїв);

3) Аристотель, на основі праць якого формували свої погляди багато схоластів, казав, що гроші як такі є неплодними і тому несправедливо вимагати за користування ними сплати плоду від них, яким є процент;

4) згідно з римським правом розрізняли два види речей: що споживаються (зерно) і не споживаються (будинки). Гроші належали до першого розряду. За тим же правом, коли гроші переходять до рук того, хто їх позичає, то до нього переходить і повне право володіння ними. Ось чому цю угоду ототожнювали з продажем. А стягувати проценти означає продати річ, а потім вимагати плати за користування нею. Тому, хто вважав проценти

платою за втрату часу, згаяного в очікуванні платежу, заперечували, що час – це загальна власність, якою не можна торгувати.

Також поширеними були погляди, що лихварство дозволить багатим людям спрямовувати свої гроші лише в надання позик, а не інвестувати, наприклад, в сільське господарство. Тому в ньому працювати лише бідняки, а вони не мають достатньо грошей на худобу та інструменти.

Отже, згідно з християнськими канонами лише євреї могли надавати гроші в позику під проценти представникам усіх інших національностей. Усім іншим церковне право це забороняло.

Спершу заборона давати гроші під проценти стосувалася лише духовенства. Нікейський собор 325 р. заборонив йому такі фінансові операції під страхом позбавлення духовного сану. Капітуляріями Карла Великого і соборами IX ст. ця заборона розповсюджувалася і на мирян.

У 1179 р. папа Александр III постановив, що лихварі не можуть допускатися до причастя, а в разі їхньої смерті їх не могли хоронити за християнським звичаєм, священики не мали права брати від них милостиню. Духовних осіб позбавляли їхніх посад, поки єпископ не визнавав їх виправлення. Лихварів та їх спадкоємців змушували повертати несправедливо нажите багатство.

Папа Григорій X у 1274 р. на Ліонському соборі ухвалив, що комуни і інші відповідальні особи не мали права винаймати лихварям-іноземцям приміщення для ведення їхньої діяльності, а тих, що вже функціонували, слід було вигнати протягом трьох місяців. Іншою карою було невизнання заповітів тих лихварів, які не розкаялися, тобто не повернули своїм позичальникам проценти. Ще далі пішов папа Климентій V 1311 р., який наказав усіх, хто сприяв веденню лихварства, відлучати від церкви.

Але розвиток економічних відносин неможливий без кредиту, який, своєю чергою, вимагає сплати процентів, що покликані мінімізувати ризик неповернення позичених коштів. Тому кредитори намагалися різними способами обійти ці заборони, використовуючи такі засоби, як застава з правом

викупу, позики за умови участі в прибутках, оплату повноціннішою монетою, ніж та, в якій було надано позику.

З огляду на таку ситуацію, церква і держава почали лише обмежувати розмір процентів, що стягувалися за користування позикою. Так, 1545 р. в Англії було встановлено максимальну ставку в розмірі 10% на рік. У 1652 р. її знизили до 6%. Таку саму ставку було встановлено 1601 р. у Франції. Такі обмеження скасували аж в ХІХ ст.

Ще одним способом виходу з ситуації було заснування у середині ХV ст. братами-францисканцями побожних банків. Монах Барнабас з Терні був ініціатором створення інституту з надання кредитів людям, які не мали грошей і через це мусили звертатися до лихварів. Цей інститут дістав назву *monte di pietà* – гора побожності. Ті, хто потребували готівки, могли позичити її без процентів тільки під заставу цінних речей.

Церква пристала на цю ідею і папи затверджували статuti таких інститутів, що створювалися в різних містах Італії. Перші з них були утворені 1463 р. в Орвієто та в 1464 р. в Перуджі. Засновниками таких інститутів були брати-францисканці. Кошти для надання кредитів збиралися з пожертвувань. Євреї виступали проти таких видів банків, бо це було для них серйозною конкуренцією, але нові побожні банки було відкрито в Пармі, Люсії, Генуї, Вероні, Болоньї та ін. У 70-х роках ХVІ ст. вони були майже в кожному італійському місті. Статутом деяких побожних банків вже було дозволено стягувати 5-7% за користування позикою на оплату адміністративних видатків. Але кожен з позичальників мусив присягнути, що йому дуже необхідні гроші. Незабаром такі інститути почали засновуватися в Іспанії, Польщі і Німеччині.

Північноіталійська область під назвою Ломбардія була батьківщиною світських банків міських общин, де можна було взяти кредит під заставу цінних речей під 2%. Так були створені перші *ломбарди*.

4.3. Податки середньовічної Європи

В ранньовізантійську епоху, до VII ст. включно, у Візантії існував 21 різновид прямих податків, у які потрібно було одночасно вносити відразу все. Головним податком був так званий аннона, похідне від латинського слова annus (рік). Спочатку він означав річний дохід із землі, з чого витікає, що податок стягувався в натуральній формі; починаючи з V ст. цей податок вносився грошима. В цьому податку, під різними назвами проіснував до краху імперії, поєднувалися поземельний податок і подушна подать. Крім нього, стягувалися податки на оснащення солдатів зброєю, на купівлю коней, податок на рекрутів, за допомогою якого землевласник міг звільнити своїх підданих від військової повинності.

Певні групи населення, як повідомляє сучасний німецький історик Петер Шрайнер, наприклад, сенатори і торговці, повинні були платити особливі податки. Торговці платили додатково мито на товари у розмірі 12,5%, пізніше лише 10%. Практично кожний державний адміністративний акт, наприклад, видача грамот і навіть власне підвищення на посаді урядовця або військового, обкладався зборами. Слід також згадати про штрафи, яких об'єднувало загальне найменування «податок на повітря», оскільки спочатку він стягувався, коли при будівництві яка-небудь будівля перевищувала встановлені раніше розміри.

В основному податкові надходження йшли на утримання армії і адміністрації, а також на постачання міст хлібом.

Багато хто з названих податків зник ще до VII в., вірніше, були замінені новими, теж численними.

Найважливішим залишався поземельний податок, разом з яким у середньо- і пізньовізантійський періоди слід однозначно виділити подушну подать. Податки вносилися також за володіння парою тяглової худоби, за користування пасовищем, яке вважалося державними землями, за володіння млином.

Сільське населення несло панщинну повинність, в яку входило будівництво доріг, мостів, кріпосних споруд, тобто щось на зразок відробітки вручну і гужової повинності.

Торговці платили мито за ввезення і вивезення товарів, тоді як в середньовізантійський період багато міських ремесел

піддавалися ціновому контролю, інакше кажучи, завуальованому непрямому оподаткуванню.

Документи пізньовізантійського періоду свідчать про те, що винахідливості в області оподаткування не було меж. Так, наприклад, встановлювалися збори за зважування, постачання продуктами харчування, охоронний податок (для організації поліцейських постів і польових караулів), податок на судна, що будувалися, навіть “ліктювий податок” — за контрольне вимірювання тканин. Приклади можна ще продовжувати.

До цього часу пір йшлося тільки про так звані регулярні податки. Але ними система оподаткування не вичерпувалася. Не менший страх наганяли надзвичайні податки, яких була також множина і які в цілому позначалися терміном “обтяження”. Вони могли стягуватися кілька разів в рік, наприклад, в таких випадках, коли в тому або іншому окремо взятому регіоні виникала необхідність в будівництві флоту або якщо в якійсь місцевості знаходилися крупні військові контингенти та інше.

Велика кількість жорстоких податків мала свої важливі соціальні наслідки. І хоча історикам випадково відомо лише небагато даних про розміри податків в сільській місцевості, деякі з них справляють сильне враження. На початку IX ст. стягувався з кожної людини так званий податок на вогнище, складав дві срібні монети, що відповідає шостій частині золотого соліда. За орні угіддя стягувався податок, розмір якого досягав 1/24 частини вартості цієї ділянки, яка, у свою чергу, визначалася її якістю.

Проте відомо, що податкові ставки залишалися незмінними навіть у неврожайні роки і в тих випадках, коли ворожі війська спустошували поля.

В якнайдавніших державах германців (наприклад, в державі франків) фінанси не були налагоджені, державні доходи не відділялися часто від особистих доходів короля, були випадкові, але все-таки існували. Були введені податки у вигляді дані і мит, час від часу збиралися на користь держави контрибуції. Все це указує на крайню слабкість податкової системи, але припускає її наявність.

У 843 р. держава франків розпалася на три частини: королівство Францію, королівство Німеччину і королівство Італію (разом з Лотарингією). В першому королівстві (Франція)

було три королі, з яких кожний володів лише частиною території і боровся один з одним. Через 45 років замість трьох основних королівств виявилось вже сім. Дроблення держави цим не закінчилося. Найбільші землевласники — феодали першого порядку (герцоги, дюки, графи) не тільки вивільнялися з-під влади королів, але й вимагали нових, виняткових прав, що ставили їх в майже незалежне від королів положення. Одним з найбільш яскравих виявів такої незалежності був “імунітет” — відмова короля від втручання в дії крупного землевласника, оскільки він розпоряджався в межах належної йому території.

“Імунітет” міг бути повним, але міг бути і частковим, якщо король добровільно відмовлявся тільки від деяких своїх прав, наприклад, від права збору податків, поступаючись цим правом феодалу в якості “лена” — подарували — на певних умовах.

В одній з хронік 604 р., складеній в Бургундії, що входила в склад Франкської держави, записано: “Щоб Бертольд швидше знайшов свою смерть, його послали у (визначені) краї і міста (королівства) з дорученням... стягати податки”.

Сучасники добре розуміли, про що йдеться. Бертольд, мажордом і один з могутніх людей в державі, якою правив король Теодоріх, нажив собі ворогів в особі королеви Брупгильди і її улюбленця. Бажаючи прибрати мажордома з свого шляху, самій не вдаючись до сили, вона нібито вимусила короля, як вважає хроніст, використовувати своє право оподаткування і руками Бертольда збирати податі.

У франкській податковій системі багато в чому простежується спадкоємність римської практики, особливо в назвах і позначеннях. Такими поняттями, як *tributum census* або *functio* іменуються податки і податі як в пізньоантичній римській провінції, так і у Франкській державі раннього середньовіччя. Такі найважливіші види податків, як поземельний податок і подушна подать також були відомі ще з часів римлян, їх же стягували і у Франкській державі.

Поземельний податок стягували звичайно в грошовій формі, рідше — в натуральній, причому, за свідченням сучасників епохи королів династії Меровінгов, платники податків були зацікавлені в перетворенні натуральних зобов'язань в грошові вимоги. Для підтримки авторитету своїх ухвал, а також для збільшення

доходів феодали пильно стежили за виконанням своїх ухвал і карали за кожне їх порушення. Феодали встановили відповідальність общин за провину окремих осіб. При розкладці оброку, при визначенні величини панщини кругова порука забезпечувала феодалу своєчасне виконання повинностей.

Зі всіх феодалських доходів судові були найзначнішими. Дохід приносили мита, штрафи, конфіскації. Мита стягалися не завжди з винного: якщо сторони мирилися, не чекаючи судового засідання, вони повинні були обидві платити судові мита.

При існуючій системі штрафів, викупів, конфіскацій королі і їх представники на місцях не тільки нічого не втрачали від злочинів, але навіть був встановлений, як помітив один французький історик “своєрідний державний податок за злочин, що дає величезний дохід, який аніскільки не зменшувався з часом”.

У 1147 р. у відповідь на відвоювання мусульманами Едесси в 1144 р. був проголошений Хрестовий похід, в якому вперше взяли участь королі. Також вперше в ході його підготовки король Франції Людовик VII зробив спробу підтримати задум додатковими податками.

Перший указ про стягування загального додаткового податку на користь держав хрестоносців був виданий в 1166 р. англійським королем Генріхом II і французьким королем Людовиком VII. Указ Генріха II свідчить: Для захисту і підтримки церкви і земель на Сході кожний житель короля Генріха зобов'язаний в поточному 1166 році з кожного виду рухомого майна, нехай це золото або срібло, виключаючи коштовні камені, або тварини і монети, або що-небудь інше, окрім парадного одягу, рівно як і доходів, вносити по 2 пфеніги з кожного фунта, а в подальші 4 роки — по 1 пфенігу з кожного фунта. Те ж саме йому належить робити і відносно оброблюваних угідь і виноградників з таким розрахунком, щоб не включалися понесені на їх обробку витрати. Ті ж суми він повинен внести з своїх вимог, борг по яких він сподівається отримати. Хто має будинок, але не володіє рухомим майном вартістю 1 фунт, віддає 1 пфеніг. Хто не володіє рухомим майном вартістю 1 фунт, але займається торгівлею або ремеслом, віддає 1 пфеніг. Податок сплачується протягом 14 днів по настанні релігії (1 жовтня). В англійських міських церквах та в усіх сільських церквах

встановлюється ковчег (кухоль для пожертвувань), в який кожний після того, як приніс присяги і після ретельного підрахунку вартості свого майна, кидає по совісті те, що він зобов'язаний сплатити відповідно до встановленого порядку. Ухилення від сплати карається відлученням від церкви. У ковчега три ключі: один — в священика, два — в особливо добросовісних прихожан. Складальники та інші довірені свідки зобов'язані доставити зібрані в селах гроші до свята всіх святих (1 листопада) в резиденцію єпископа. Після цього їх збирають далі в місцях, визначених архієпископами і єпископами. Всім, хто платить сумлінно, відпускається третина гріхів.

У 1185 р. французький і англійський король оголосили (вже не вперше) про стягування податку для надання підтримки державам хрестоносців, який проте так і не був зібраний. В указі Генріха II, датованому кінцем січня 1188 р., говориться: Тому, хто бере хрест, будь він духовною або світською особою, по папському розпорядженню і через всемогутність Господа і святих Петра і Павла відпускаються всі гріхи, в яких він покався. Ті ж, хто не бере участь в поході, як духовні, так і світські особи, зобов'язані платити десяту частину доходів поточного року з рухомості і всього майна в золоті, сріблі й іншій формі. Виключаються з цього в духовних осіб одяг, книги; в духовних і світських — коштовні камені; в лицарів — коні, зброя і одяг, призначені для особистого користування. Всі духовні особи, лицарі і слуги, виступаючі в похід, одержують в свою користь десятину з своїх земель і земель своїх людей, самі ж не платять нічого. Городяни і селяни, що узяли хрест без дозволу своїх панів, зобов'язані проте платити десятину...

В зборі податків, як і взагалі в грошових справах, Генріх II був нещадний. У XIII ст. введення і стягування податків на фінансування хрестових походів узяло на себе папство.

Першим англійцем, який зважився сказати королю “ні”, був Святий Х'ю (1140р.—1200р.) з Лінкольна (Англія). Він відмовився платити податки Річарду Левове Серце і тому залишився в історії.

Флоренція, що налічує 90 тисяч жителів і мала в своєму розпорядженні найбільш розвинуту в Європі суконну промисловість, за твердженням економістів-істориків, ніяк не

могла вважатися податковим раєм. Міські доходи від комунальних земель, конфіскованого майна вигнаних супротивників режиму, міських монополій, перш за все від вельми прибуткових монополій на продаж солі, від використання міських “інструментів” (податки, що стягувалися з тих, що ввозяться в місто товарів, ринкові мита, збори за хропіння вантажів на березі ріки, складські мита, дорожні збори) і, нарешті, від численних штрафів, передбачених міським кримінальним правом, доповнювалися з середини XIII ст. масою непрямих, а також прямих зборів. Серед непрямих податків найвидніше місце займали промисловий податок і податок з обороту. Оподатковувалося саме відкриття ремісничої майстерні. Власники магазинів платили свого роду вітринний податок і ще один — за установку укрив необхідної в сонячний літній час маркізи. Сумнівну роль грали міські примусові позики, що зачіпають практично кожного жителя.

Податки у виробництві і торгівлі харчовими продуктами і предметами споживання виступали в основному у вигляді податку з обороту, який можна було перекласти прямо на споживача. Частка податків в (кінцевому результаті) постійно підвищувалася. Для продовольчих товарів відповідний податок складав 1,5% прибутку з обороту. Інші ремесла оподатковувалися у розмірі 2,5%. Говорили, що “у Флоренції за все, окрім повітря і води, потрібно платити збори”.

Збір податків і мит на користь феодалів проводився уповноваженими — “міністеріалами”. Частіше всього міністеріалами були дрібні васали, які проживали в даному місті, або інші вільні землевласники, що мали свої маєтки в межах міської межі. Але були серед міністеріалів і дворові великих феодалів, і раби, відпущені на свободу. За послуги, які міністеріали приносили феодалам, вони одержували землю і звільнялися від всяких повинностей.

Феодальним містом в Західній Європі XII ст. управляв сеньйор, який був або світською, або духовною особою. Форма міського управління, судячи з історичних документів, що збереглися, була не у всіх містах однакова, частіше всього на чолі міського управління стояла група чиновників-міністеріалів, що призначалися сеньйором. В місті Страсбурзі, наприклад, в кінці

XII ст. на чолі міського управління стояли чотири посадовці, що призначалися єпископом (сеньйором міста): шультхейс — розбирає злочини; бургграф — міський начальник; митник — митний складальник; начальник монети.

Збір непрямих податків здійснювався не державою, а великою кількістю відкупників. Місто пропонувало свої 73 групи по податку з обороту до продажу на свого роду відкритих торгах і передавало кожен групу після формальної перевірки на добросовісність тому або тим, хто пропонував найвищу ціну. Переваги такої процедури для міста полягали в швидкому отриманні оцінної суми податку. Для відкупника податків перевага полягала в тому, що, крім прибутку від відсотків, оскільки сума арендної платні розглядалася як позики, він придбавав можливість одержувати також прибуток на різниці між оцінною вартістю податку і реальною величиною податкових надходжень. Зразком різноманіття та “тоталітарного” характеру податків в місті Кельні служить оподаткування кельнського пива в період між 1370 і 1513рр. В податкових розписах того часу зафіксовано шість різних форм податків і, за невеликими виключеннями, така ж кількість нарахувань, що підвищують ціни на пиво. Наприклад, місто стягує виробничий податок — “пивний пфеніг”, запрошує вносити гроші в казну споживача, який з 1414р. платить “бюргерський солодовий пфеніг”. Правда, ставка його була нижчою за ставку введеного тоді ж “солодового пфеніга пивовара», який стягувався з пивоварів-професіоналів. Схитрувати, купуючи імпортне пиво, одночасно будучи торговцем і споживачем, не вдавалося: місто вимагало внесення імпортного мита, яке звичайно виявлялося вище за податок на міське пиво. На червоне пиво в 1471 р. ввели спеціальний акциз (Keuteakzise).

“Вам, дотепникам, дозвільним і капризним

Досить знущатися над акцизним.” — писав шотландський поет Роберт Бернс.

В Швеції облік податків ведеться з XVI ст., з часів вікінгів. І всі відомості про податкоплатників тієї пори збереглися в архівах цього одного з найстаріших королівств світу до сьогоднішнього дня.

Існували так звані весільні мита, які серви повинні були

платити своїм панам. Ці мита зв'язуються з феодальним правом першої ночі (*jus primae noctis*), тобто грошовий викуп цього права.

Коли обидва наречених належали одному пану, мито називалося “*maritagium*” “*manage*”. Коли ж чоловік і дружина належали різним панам, мито називалося “*forismaritagium*” (буквально — “позашлюбне”), звідки французький термін “*formariage*”. Це “позашлюбне” мито було звичайно вищим простого “шлюбного”, оскільки відхід жінки з маєтку унаслідок шлюбу з чужим сервом завдавав збитку пану. Спочатку мито *forismaritagium* було досить високе, але з кінця XII ст. воно знизилося і не перевищувало 5 су.

Шлюбні мита були поширені не тільки у Франції, а і в Росії в питомий час і пізніше, і в Німеччині у феодальний час, де вони позначалися німецьким словом *Bumede*, відповідним латинському *maritagium*, проте значення якого не зовсім ясно, тільки припущення.

ТЕМА 5. ФОРМУВАННЯ ГРОШОВО-ФІНАНСОВОЇ СИСТЕМИ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

5.1. Вплив іноземних грошових систем на формування грошового обігу в Давньоруській державі.

5.2. Виникнення та еволюція гривні.

5.3. Зародження кредитно-банківських відносин у Київській Русі.

5.4. Податкова система Київської Русі.

Київська Русь – перша українська держава. Про це свідчить величезна кількість історичних, археологічних, лінгвістичних, етнографічних, антропологічних даних. Розвиток і функціонування держави великою мірою визначалися товарно-грошовими відносинами, станом внутрішньої та зовнішньої торгівлі. Це, у свою чергу, значно залежало від ефективності та якості грошово-кредитної системи, яка була необхідним елементом товарної економіки і економічно-торговельних стосунків з іншими державами.

Усе це в сукупності стимулювало появу і розвиток національної валюти у вигляді гривні, виникнення якої було об'єктивною необхідністю. Цей факт фіксують дослідники давньоукраїнської господарської історії. Незважаючи на це,

грошова система, кредитні відносини, зародження банківництва в Київській Русі досі належно не вивчені, що створювало певні труднощі при розкритті окресленої проблеми.

5.1. Вплив іноземних грошових систем на формування грошового обігу в Давньоруській державі

Згідно з твердженням окремих дослідників, обмін на українських землях тривалий час здійснювався за допомоги іноземних грошей, які, до речі, нерідко переробляли на прикраси. Крім того, можна було скористатися натурообміном, тобто своєрідним бартером, якщо казати сучасною мовою. В Київській Русі природа була дуже щедрою і люди завжди знаходили еквівалент для обміну, якщо хотіли придбати якесь благо на внутрішньому ринку чи в іноземців-купців.

Однак шкури, зерно, хутро, віск та інші продукти не могли довго бути засобом обігу, бо їм властиві всі вади й незручності, які виникають в обмінних відносинах на натурально-речовій основі. Натуральні розрахунки поступово витручувалися грошовими одиницями. Так, учені вважають, що арабські дирхеми майже два століття користувалися довірою у слов'ян-українців.

Дирхем — срібна арабська монета, запроваджена наприкінці VII ст. (близько 692—696 рр.). Початкова маса дирхема — 3,9 г, вартість — 1/10 динара. Згідно з каноном ісламу на монеті не було зображень. Ці монети часто називали куфічними — від особливого виду письма, яке виникло в містах аль-Куфі та аль-Басра наприкінці VII ст.

Значні масштаби карбування та висока якість дирхема сприяли тому, що ця монета швидко поширилася на всій території Арабського халіфату від Індії та Басри аж до Іспанії. Висока якість, значна тривалість періоду карбування зумовили наявність великої кількості різновидів дирхемів. Вони різнилися формою, зовнішнім оформленням, масою та пробою металу. В середньому маса дирхема у X ст. становила близько 3 г., але траплялися монети діаметром 38—45 мм і масою понад 11 г.

Рис. 5.1. Срібна арабська монета - дирхем

Період найбільшого поширення дирхемів на території Західної, Східної та Північної Європи – початок IX — середина X ст.

Крім арабських, на давньоруські землі надходили візантійські та західноєвропейські монети. Саме візантійські соліди стали прототипами для майбутніх монет руських князів. Дослідники вважають, що в той час, коли номізми (соліди) обслуговували лише міжнародну торгівлю, інші візантійські гроші (срібні міліарисії та мідні фоліси) мали обіг на внутрішньому ринку Київської Русі.

На Кубані виникає Тмутараканське князівство, що підкорялося Київської Русі. З другої половини X ст. це князівство починає випускати мідні і срібні імітації візантійських міліарисіїв.

Рис. 5.2. Монета Тмутараканського князівства

Найпізніше, аж в XI ст., на територію Давньоруської держави почали потрапляти західноєвропейські денари. Серед них були мідні пфеніги, англосаксонські пенні, угорські та чеські

денарії. На початку XII ст. їхнє надходження на Русь припинилося, що пояснюється зниженням їхньої якості, а отже, й небажанням приймати їх як платіж за торговельними угодами. Слід зазначити, що ареалом поширення західноєвропейських денарів були регіони Північної та Північно-Східної Русі, тоді як у південно-західній частині їх майже не було.

Використання іноземних монет у грошовому обігу Київської Русі свідчить про те, що господарство на українських землях розвивалося в системі взаємодії багатьох країн.

Зрозуміло, що в умовах посилення дії доцентрових сил, зміцнення державницьких тенденцій окремих народів виникала потреба в національній грошовій одиниці. Це стосується й Давньої України часів Київської Русі, економічна потуга якої вимагала зміцнення грошової системи у властивій їй формі.

5.2. Виникнення та еволюція гривні

В основі грошової системи Київської Русі лежала гривня. Її назва, як гадають дослідники, походить від прикраси із золота чи срібла у вигляді обруча, яку носили на шиї (на загривку). За іншою версією, гривня спершу означала голову худоби (гриву), що виконувала роль еквівалента в процесі обміну. Ця версія не позбавлена сенсу. Вона акцентує увагу на генетичності розвитку грошової одиниці, в ролі якої тривалий час виступала худоба. Перехід від натуральних грошей до карбованих грошових одиниць був закономірним та об'єктивним процесом, що відбувався не тільки в Давній Україні, а й в інших країнах.

Гривня мала кілька значень. Лічильна гривня кун становила певну кількість монет, вагова (гривня срібла) містила точну вагу срібла, а монетна була конкретним зливком срібла певної встановленої форми і ваги.

Відомо кілька типів гривень, названих за місцем їхнього виготовлення чи знахідок, серед яких є київська, новгородська, чернігівська, литовська, татарська.

Рис. 5.3. Київська гривня

Київські гривні перебували в обігу від кінця XI до XIII ст. Названі так за місцем їхнього виготовлення, ці зливки мали шестикутну форму і важили 161—163 г. Дослідники вважають, що ця вага була пов'язана з візантійською ваговою одиницею літрою (327,5 г) і становила її половину. Київські гривні були найбільш поширеними на території південної та південно-західної Русі.

Гривні всіх типів відливались у відкритих формах. Ознакою цього для київських злиwkів був невеликий горбик на лицевому боці. І крім того, гривня була вкрита невеликими тріснутими пухирцями, і що свідчить про вигоряння під час плавлення домішок у сріблі.

На Півночі гривні виготовлялись у формі бруска. За місцем першої знахідки та виготовлення вони дістали назву новгородських. На її відміну від київських вони важили близько 204 г, що складало половину каролінзького фунта. На новгородських гривнях траплялися і видряпані імена, що могли означати осіб, на замовлення яких вони вироблялися. Крім того, на відлитих шматках срібла можна також побачити продряпані поперечні риски, остання з яких є похилою. На думку дослідників, вони могли означати втрату ваги.

У Новгороді під час археологічних досліджень було знайдено і форми і «ложки» для розливання рідкого срібла, ємність яких точно відповідала майбутній вазі гривні. Виготовляючи велику партію, майстри розтоплювали метал, розливали його у відкриті форми, а її решту срібла повертали власникові. Якщо відливалося кілька злиwkів, вага срібла могла

дозуватися ще перед топленням. Передбачаючи втрату певної частки металу в розплавці, майстри позначали її поперечними нарізами.

Новгородські гривні перебували в обігу у XII—XV ст. У XIII ст. вони почали називатися рублями. З часом ця назва перекинулася на інші російські грошові одиниці (вагові, лічильні та монетні), існує вона й зараз.

Перехідним типом від київських до новгородських були чернігівські гривні. Названі так за місцем їх знахідок, виглядом (ромбоподібні з розплющеними краями) вони нагадують київські. Деякі з чернігівських гривень важили 204 г, що уможливорює висновок про їх відповідність новгородським. Останні знахідки чернігівських гривень свідчать про те, що більшість із них важила близько 197 г, що відповідало скандинавській марці. Їх виробництво почалося наприкінці XI — на початку XII ст., а обіг тривав до другої половини XIII ст.

Крім названих вище, було знайдено човноподібні гривні з повздовжнім нарізом, які дістали назву татарських. За вагою вони відповідають новгородським, але датуються лише XIV ст. Учені вважають, що вони використовувалися для розрахунків із монголо-татарами.

Ще один вид монетних гривень, названих за місцем їх знахідок литовськими, не був поширений на українських землях. Виготовлені у формі паличок із широкими поперечними прим'ятинами, вони важили близько 100 г. Литовські монетні зливки використовувалися в обігу з кінця XIII до XV ст.

У наступних століттях на українських землях гривня використовувалась як вагово-лічильна одиниця.

Зауважимо, що за часів Київської Русі змінювалася також назва грошей як економічної категорії. Цікавим у цьому напрямку є дослідження історика В.О.Ключевського. Він писав, що найдавнішим терміном, який означав на наших землях знаряддя обміну, був скот, тобто худоба. Згідно з літописом за Лаврентіївським списком, під датою 1018 р. вміщено розповідь про поразку Ярослава в боротьбі зі Святополком від польського короля Болеслава на Західному Бузі. Ярослав хотів тікати до варягів, але новгородці, що його підтримували, зібрали гроші й найняли за морем новий загін варягів для продовження боротьби.

З того приводу у літописі сказано: «Почали худобу збирати від людей по 4 куни (з простої людини), а від старост по 10 гривень, а від бояр по 18 гривень». Отже, як зауважив історик В.О. Ключевський, худобою (скотом) в літописі названо металеві гроші та гривні. Звідси походить термін «скотниця», себто скарбниця, і скотник — скарбник, оберігач грошей.

У XI—XII ст. «скот» заступив інший термін — «куни». Ними називалися дорогі хутра куниць, лисиць, горностаїв та ін. У Давній Україні, як уже відзначалося, дорогі хутра служили обмінними засобами, тобто були грошима. Ними також сплачували данину князям або стороннім завойовникам. Наприклад, Олег брав данину з деревлян по чорній куні з житла, тобто по соболю з господарства. Оскільки хутро було найрозповсюдженішим обмінним засобом, то термін «куни» почав означати гроші взагалі.

У XII ст. в нашій мові паралельно з кунами з'явився термін «пенязі», який трапляється і в інших слов'янських мовах для позначення її грошей. Є різні версії щодо його походження. Наприклад, в Остромировому Євангелії пенязь пов'язують із латинським перекладом денарія і грецькою дрібною монетою. У цьому Євангелії зазначено, і що пенязник — це грошовик, мінйяло, щось на кшталт попередника банкіра.

Подальша еволюція грошових знаків в Україні-Русі пов'язана появою слова «денга», яке має татарське походження: від танга (дзвінкий) або тумга (тавро на товарі, з якого сплачено мито). Воно могло з'явитися не раніше середини XIII ст., тобто після монголо-татарського знищення Давньоукраїнської держави з центром у Києві. Очевидно, тому термін «денга» закріпився в російській мові і торговельно-обмінній практиці Московії. Щоправда, в українському словарному запасі «денги» також були присутні, бо монголо-татари збирали данину з русіїв-українців ще тривалий час.

Із сказаного зрозуміло, що худоба (скот), куни, пенязі, гроші (денга) відображають історичну спадкоємність у розвитку знаків обміну в Київській Русі.

Отже, грошово-монетна система Давньої України була доволі складною та динамічною. Вона відповідала тогочасним потребам господарського обігу, економічним цінностям і

уявленням населення, яке нерідко більше довіряло традиційним хутровим засобам оцінки та обміну, ніж металевим монетам. З цим було пов'язане мінливе співвідношення різних монетних одиниць у грошовому обігу, що поступово звільнявся від натурально-монетного вигляду.

5.3. Зародження кредитних відносин у Київській Русі

Виникнення банківництва і кредитних відносин пов'язане зі зрілістю товарного виробництва, обміну, грошового обігу, монетної справи. З попередньо викладеного випливає те, що в Київській Русі монетарно-грошові відносини сягнули досить високого ступеня розвитку, бо сам факт появи національної монети із зображенням київських князів є тому підтвердженням. Водночас слід відзначити певний еклектизм монетарно-грошової системи, наявність значних резервів і вдосконалення, пристосування до потреб розвитку приватновласницької й товарно-грошової обмінної економіки. Очевидно, це творило певне середовище для зародження банківсько-кредитних відносин і виникнення відповідних її установ. Утім тут потрібні спеціальні наукові пошуки, бо досі цей аспект належно не висвітлено.

Головним джерелом для вивчення кредитних відносин у Київській Русі є Руська Правда. Особливо багато уваги відповідним аспектам присвячено в її розширенні редакції, де є статті про боргове зобов'язання, позики, проценти і т. д. Вони категоріально та інституційно пов'язані з грошово-банківською системою. Так, у ст. 43 вказано, що коли позикодавець вимагає сплати боргу, а боржник не хоче його повернути, то кредитор повинен представити свідків (послухів), які мають іти до присяги. Крім того, було встановлено штраф у розмірі 3 гривень за ухилення від сплати боргу протягом багатьох років.

Руська Правда також регламентувала повернення грошей, що були віддані іншому купцеві на закупівлю товарів чи для обороту з прибутку. У цьому випадку наявність свідків не була обов'язковою.

До присяги мусив іти боржник, якщо його звинувачували у присвоєнні грошей, а він відмовлявся. Така процедура пояснювалася тим, що обидва купці творили товариству на віру і мали довіряти один одному. «Хто передасть кому-небудь своє майно на зберігання, – йшлося у ст. 45 Руської Правди, — свідка при цьому непотрібно і якщо господар почне шукати більше, ніж віддав, то зберігач майна повинен іти до присяги», тому що останній надавав послугу, робив добро своєму колезі.

У трьох статтях (46, 47, 48) Руської Правди йшлося про проценти з позики. У статті «Про зростання», тобто про процент, зазначено: «Хто віддає гроші в рез або мед на наставу, або хліб у присип, той зобов'язаний мати при цьому свідців; і як він домовлявся, так йому і брати процент». «Рез» — це процент з грошей, відданих у зростання. «Настава» чи «присип» також означали повернення позики, наданої товарами, з надбавкою, тобто процентами.

У статті «Про місячний процент» сказано: «місячний процент за короткострокової позики брати позикодавцеві за договором: якщо ж борг не буде сплачено протягом усього року, то розраховувати процент з нього в третину, а місячний процент скасувати. Якщо не буде свідків, а борг не перевищує трьох гривень кун, то позикодавець повинен іти до присяги у своїх грошах; якщо борг більше трьох гривень кун, то сказати позиводавцеві «Сам винен, що так роздобрився, — віддав гроші без свідків».

Є різні версії щодо терміна «в третину». Одні дослідники, виходячі з того, що дозволений рівень процентів дорівнював 20, а в третину було дозволено брати два зростання, визначали їх рівень 40 відсотками. За іншою версією, стягування «резів в третину» відповідало їх сплаті за третинами року. Але найбільш поширена думка полягає в тому, що вислів «в третину» означав отримання процентів «на дві третини», тобто за дві позичені гривні треба було віддати третю, що становило 50 відсотків за користування кредитом.

Інші положення ст. 47 вказують на те, що свідки були потрібні лише за угоди, яка перевищувала три гривні. В цьому випадку кредитор міг отримати свої гроші після принесення присяги.

Стаття 48 присвячена угоді, прийнятій після смерті Святополка, коли Володимир Всеволодович скликав у с. Берестові свою дружину — тисяцьких Ратибора Київського, Прокопія Білогородського і Станіслава Переяславського, Нажира, Мирослава, Івана Чудиновича (боярина Олега Чернігівського). На тому з'їзді постановили: хто позичив гроші з умовою заплатити процент в третину, з того брати такий процент лише два роки і потім шукати лише каттал; хто брав такий процент три роки, тому не шукати й самого катталу. Це підтверджує версію про те, що розмір процентів «в третину» означав 50 відсотків, бо, стягнений двічі, він дав розмір позиченого капіталу.

Наступна стаття встановлювала конкретний розмір процентів, які дозволялося стягувати за позикою. Якщо прийняти, що гривня складала 50 кун, то ті 10 кун, що були зазначені в документі, становили 20 відсотків річних.

У Руській Правді була також стаття, що откувалася купцями, які втратили куплене за позичені гроші майно під час подолання морського чи річкового шляху, в результаті ввійськових дій чи від пожежі. Цим надавалося право відтермінування платежів за позиками. З іншого боку, якщо купець пропивав або заставляв цей товар у суперечках, а також втрачав його через власну безпорадність, то його доля віддавалася на волю кредитора. Останній вирішував, чи відтермінувати платежі, чи продати боржника в рабство.

«Якщо купцеві,— зазначено у ст. 51 Руської Правди,— що вже заборгував багатьом, із незнання довірить товар у борг купець з іншого мюта або іноземний, а той потім почне відмовлятися платити йому, а за примусового стягнення будуть перешкоджати уплаті «перші позикодавці», такого неспроможного боржника продати на ринку і передусім заплатити борг повністю приїжджому купцеві, решту ж переділити між місцевими позикодавцями: якщо ж (замість того) проданий виявиться у боргу в держави, то спершу повністю заплатити казенний борг, а решту розподілити; але до розподілу не допускати кредитора, який брав із боржника високі відсотки».

Статтю з Руської Правди наведено повністю, щоб повніше відчувати характер стосунків між кредитором і позичальником у Київській Русі, в якій позика і позичковий процент набирали

щораз відчутішнього значення в товарно-майново грошових відносинах. Заплутаність цих відносин вимагала втручання держави, їх узаконення в руському збірнику законів. Визначалася певна послідовність погашення боргів. Передовсім позичені кошти поверталися в державну скарбницю, далі — іноземцям і наприкінці — вітчизняним купцям, окрім тих, які стягували надто високі проценти.

Як бачимо, у Київській Русі не існувало централізованих банківських установ, а кредити надавалися купцями, в яких були тимчасово вільні кошти. Прості люди брали позики в лихварів, більшість із яких були євреями. Високі розміри процентів привели до повстання 1113 р. проти лихварів. Усіх євреїв за рішенням князівської ради було виселено за межі Русі з усім майном без права повернення.

Щодо лихварства, то його можна вважати паростками банківництва у Київській Русі в його хай і примитивній формі, але позитивним у тому процесі було вже те, що воно зароджувалося на власній економічній основі та в інтересах розвитку української людності. Якби намічений процес не було перервано і zdeформовано монголо-татарською навалою, то, вочевидь, формування грошової системи на національному ґрунті сягнуло би більших здобутків, ніж в умовах поневолення, окупації та колонізації.

5.4. Податкова система Київської Русі

Основним джерелом доходів князівської скарбниці була данина. Це по суті справи спочатку нерегулярний, а потім усе більше систематичний прямий податок. Князь Олег (?-912), затвердившись у Києві, зайнявся встановленням данини з підвладних племен. Як повідомляє історик С.М. Соловйов, «деякі платили хутрами з диму, або населеного житла, деякі по шлягу від рала». Під шлягом, видимо, варто розуміти іноземні, головним чином, арабські, металеві монети, що оберталися тоді на Русі. «Від рала» - тобто із плуга або сохи.

Князь Олег установив данини ільменським слов'янам, кривичам і мері. У 883 р. він скорив древлян і наклав данину: по чорній куниці з житла. У наступному році, перемигши

дніпровських жителів півночі, зажадав з них данину легку. Легкість обкладання переслідувала політичні мети, що далеко йдуть. Жителі півночі, що раніше платили данину хазарам, не зробили сильного опору дружині Олега. Це обкладання виявилось для них легше, ніж у часи залежності від хазар. Про це довідалися радимичі, що жили на берегах ріки Сожи, і без опору стали сплачувати данину київському князеві, щоб захистив їх від хазар. Останнім вони платили по два шляга від рала, а тепер стали платити по одному шлягу.

Тоді ж з'являються відомості про російську гривню. Населення Новгороду було зобов'язано щорічно платити князеві 300 гривень. Це був цільовий збір на утримання найманої дружини для оборони північних границь. Гривнею називався злиток срібла різної форми, звичайно довгастої, що служив найбільшим мінним знаком на Русі аж до XIV ст.

Данина стягувалася двома способами: повозом, коли вона привозилася в Київ, і полюддям, коли князі або князівські дружини самі їздили за нею.

Одна з таких поїздок до древлян сумно закінчилася для спадкоємця Олега князя Ігоря (?-945). За свідченням Н.М. Карамзіна, Ігор забув, що помірність є чеснота влади, і обтяжив древлян тяжким податком. А одержавши його, повернувся вимагати нової данини. Древляни не стерпіли «подвійного оподаткування», і князь був убитий.

Відомо, в Давній Русі було й поземельне обкладання. Непряме оподаткування існувало у формі торговельних і судових мит. Мито «миті» стягувалося за провезення товарів через гірські застави, мито «перевезення» - за перевезення через ріку, мито «вітальня» - за право мати склади, «торговельне» мито - за право влаштовувати ринки. Мита «вага» й «міра» установлювалися відповідно за зважування й вимір товарів, що було в ті роки досить складною справою.

Судове мито «вира» стягувалося за вбивство, «продаж» - штраф за інші злочини. Судові мита становили звичайно від 5 до 80 гривень. Наприклад, за вбивство чужого холопа безвинно вбивця платив панові ціну вбитого у відшкодування витків, а князеві - мито 12 гривень. Якщо вбивця зник, то виру платили жителі округу, верви, де було зроблене вбивство. Обов'язок верви

схопити вбивцю або платити за нього виру сприяв розкриттю злочинів, запобіганню ворожнечі, сварок, бійок. Суспільну виру не платили у випадку вбивства при розбійному нападі. Виникнувши як звичай, ці порядки були узаконені в Руській Правді князя Ярослава Мудрого (к. 978 – 1054рр.).

ТЕСТИ ДЛЯ ПЕРЕВІРКИ ЗНАТЬ СТУДЕНТІВ ДО МОДУЛЯ 1

1. Гроші виникли внаслідок поділу праці, інтенсифікації ремесла і торгівлі:

- а) так;
- б) ні.

2. Первинною формою банківництва виступало лихварство:

- а) так;
- б) ні.

3. Основними грошовими одиницями Стародавньої Греції були:

- а) халк;
- б) драхма;
- в) обол;
- г) лепта;
- д) динарій.

4. Найбільш розвинутою монетною системою Стародавньої Греції була:

- а) аттична;
- б) фокейська;
- в) перська.

5. Які монетні системи засновувалися на золоті та електри:

- а) мілетська;
- б) фокейська;
- в) перська;
- г) евбейська.

6. Які кредити надавалися трапезитами:

- а) кредити під заставу рухомого і нерухомого майна;

- б) морські позики;
- в) немає правильної відповіді.

7. Державними банками в Стародавній Греції були:

- а) храми;
- б) бані;
- в) кузні.

8. Залучені вклади грецькі трапезити використовували в обороті для надання позик і кредитів:

- а) так;
- б) ні.

9. Держава не втручалася в діяльність трапез:

- а) так;
- б) ні.

10. Середній відсоток за кредитами грецьких банків складав:

- а) 10%;
- б) 12%;
- в) 5%.

11. Банкіри та їх клієнти у Стародавній Греції були повністю захищені юридично:

- а) так;
- б) ні.

12. Які два типи монетних систем розрізнялися в Стародавній Греції:

- а) системи, побудовані на драхмі;
- б) системи, побудовані на статері;
- в) системи, побудовані на динарі;
- г) немає правильної відповіді.

13. Найбільш розвинутою системою Стародавньої Греції була:

- а) аттична;
- б) фокейська;

- в) перська;
- г) немає правильної відповіді.

14. Кожна грецька монета містила з одного боку емблему відповідного полісу з іншого номінал.

- а) так;
- б) ні.

15. Діловий центр грецького полісу називався:

- а) алаге;
- б) агора;
- в) бона;
- г) немає правильної відповіді.

16. Плата за обмін монет в давньогрецькій трапезі називалась:

- а) алаге;
- б) агора;
- в) бона;
- г) немає правильної відповіді.

17. Перші грецькі трапези виникли:

- а) у 250 р. до н. е;
- б) у 420 р. до н. е;
- в) у 520 р. до н. е;
- г) немає правильної відповіді.

18. Система зберігання грошей в храмах називалася:

- а) депозит;
- б) “економіка горщиків”;
- в) депозит до запитання;
- г) немає правильної відповіді.

19. Храми-банки використовували залучені кошти для фінансування торгівлі:

- а) так;
- б) ні.

20. Перші грецькі банкіри за походженням були заможними

сеньйорами:

- а) так;
- б) ні.

21. Діяльність трапез почали вважати почесним заняттям:

- а) з III ст. до н.е.;
- б) з 520 р. н.е.;
- в) немає правильної відповіді.

22. Римські банкіри до спеціалізації на певних операціях називалися менсаріями:

- а) так;
- б) ні.

23. У результаті спеціалізації на певних операціях римські менсарії переділилися на нумуляріїв та аргентаріїв:

- а) так;
- б) ні.

24. Рабство за борги було відмінено у:

- а) 326 р. до н. е. ;
- б) 443 р. до н. е. ;
- в) 263 р. до н. е. .
- г) немає правильної відповіді.

25. Перша римська монета мала назву:

- а) обол;
- б) ас;
- в) халк.

26. Карбування монет в Стародавньому Римі почалося у:

- а) 326 р. до н. е. ;
- б) 269 р. до н. е. ;
- в) 963 р. до н. е.

28. В основі монетної справи Стародавнього Риму лежав:

- а) халк;

- б) драхма;
- в) фунт;
- г) лепта.

28. Ухвала рішення про карбування монет у Стародавньому Римі було привілеєм сенату і спеціальної колегії:

- а) так;
- б) ні.

29. Вміст срібла в римських монетах віддзеркалював стан економіки в той час, коли вони карбувалися:

- а) так;
- б) ні.

30. У діяльність римських банкірів держава не втручалася:

- а) так;
- б) ні.

31. Характерними ознаками ведення банківської справи Стародавнього Риму були високий рівень організації діловодства та детальна правова регламентація банківських операцій:

- а) так;
- б) ні.

32. Перші етруські монети карбувалися:

- а) із золота та бронзи;
- б) із золота, бронзи та електрику;
- в) із золота, бронзи, срібла та міді;
- г) немає правильної відповіді.

33. Основними монетними номіналами Ст. Риму були:

- а) срібний сестерцій;
- б) бронзовий ас;
- в) денарій;
- г) золотий халк.

34. Римська імперія не мала торгових відносин за межами своєї території:

- а) так;
- б) ні.

35. Монетне виробництво Ст. Риму могло бути предметом викупу:

- а) так;
- б) ні.

36. Міністр фінансів Ст. Риму називався :

- а) аурес;
- б) прокуратор;
- в) перфект;
- г) немає правильної відповіді.

37. Форми позивних жалоб були опубліковані:

- а) у 304 р. до. н. е.;
- б) у 326 р. до. н. е.;
- в) у 403 р. до. н. е.;
- г) немає правильної відповіді.

38. Документальне розпорядження у Ст. Римі мало назву:

- а)раціонібус;
- б) аурес;
- в) хірографе;
- г) немає правильної відповіді.

39. Аргентарії у містах об'єднувалися у колегії з солідарною відповідальністю:

- а) так;
- б) ні.

40. Чиновник, який контролював проведення цензу, не мав повноважень зменшувати податок:

- а) так;
- б) ні.

41. Податком зі спадщини обкладалися лише жителі провінцій:

- а) так;
- б) ні.

42. Державні фінансові органи безпосередньо стягували податки з громадян:

- а) так;
- б) ні.

43. Характерними особливостями варварського карбування монет є невеликі масштаби випуску дрібних монет та їх примітивне оформлення:

- а) так;
- б) ні.

44. Грошова реформа кінця VIII ст., проведена Карлом Великим, закріпила панування золотого монометалізму:

- а) так;
- б) ні.

45. У XIII-XIV ст. відновилася система біметалізму, в якій гріш був основною срібною, а флорин – основною золотою монетами:

- а) так;
- б) ні.

46. Як називалися англійські денарії:

- а) пфенінги;
- б) стерлінги;
- в) пенні.

47. У XVI ст. церква відмовилася від встановлювання максимального розміру процентів за кредитами:

- а) так;
- б) ні.

48. Середній відсоток за морськими кредитами у XII ст. складав:

- а) 70-80%;
- б) 20-25%;
- в) 5-10%.

49. При двосторонній коменді кредитор вносив 75% необхідної

суми капіталу:

а) так;

б) ні.

50. У середньовічній Європі християнська релігія сприяла розвитку кредитних відносин:

а) так;

б) ні.

51. У IX ст. банківські операції переважно провадили торговельні дома, утворені в містах Північної Італії. Вони не тільки обслуговували внутрішній ринок, а й надавали кредити королям і великим феодалам у всіх європейських країнах від Італії до Англії:

а) так;

б) ні.

52. Венеціанські та генуезькі купці надавали перевагу фінансовій діяльності на внутрішньому ринку:

а) так;

б) ні.

53. Для банківської справи середньовічної Італії був характерним високий рівень розвитку безготівкових операцій:

а) так;

б) ні.

54. Вексельні операції чи безготівкові розрахунки були під жорстким контролем держави і чітко відмежовувалися від позичково-лихварської діяльності.

а) так;

б) ні.

55. Капітал торговельно-банківських компаній утворювався лише за рахунок депозитів, що вносилися жителями міста:

а) так;

б) ні.

56. Кошти депозитів на поточний рахунок не можна було використовувати для надання кредитів іншим клієнтам чи спрямовувати на фінансування торговельних угод:

- а) так;
- б) ні.

57. У XV ст. одним з найбільших в Європі став банк:

- а) родини Луческо;
- б) родини Медічі;
- в) родини Берлусконі.

58. Німецькі філіали італійських торговельних домів підлягали суворому контролю та були зобов'язані публікувати свої баланси:

- а) так;
- б) ні.

59. У 1545 р. в Англії було встановлено максимальну ставку в розмірі:

- а) 10% на рік;
- б) 6 % на рік;
- в) 25% на рік.

60. У 1614 р. венеціанське громадське товариство, головними операціями якого були платежі металевою монетою і паперами товариства, було назване:

- а) побожним банком;
- б) жиробанком;
- в) ломбардом.

61. Джерелом коштів побожних банків були:

- а) кошти монаха Барнабаса;
- б) пожертвування;
- в) строкові депозити.

62. Головним податком Візантії був:

- а) аннона;
- б) агора;
- в) алаге.

63. Відмова короля від втручання в дії крупного землевласника мала назву:

- а) “респект”;
- б) “імунітет”;
- в) “табу”.

64. Збір податків і мит на користь феодалів проводився:

- а) уповноваженими — “міністеріалами”;
- б) уповноваженими — “раціонібусами”;
- в) уповноваженими — “цензорами”.

65. Збір непрямих податків здійснювався державою:

- а) так;
- б) ні.

66. Населення міст несло панщинну повинність:

- а) так;
- б) ні.

67. Основною монетою грошового господарства періоду розвиненого середньовіччя (середина VIII – кінець XIII ст.) був:

- а) флорин;
- б) пфенінг;
- в) денарій.

68. Основною монетою періоду великих грошових реформ в Європі (XIII- XIV ст.) був:

- а) флорин;
- б) грош;
- в) денарій;
- г) немає правильної відповіді.

69. Основною монетою часу стабілізації монетних відносин у країнах Західної Європи (XV – початок XVI ст.) був:

- а) флорин;
- б) грош;
- в) денарій;

г) немає правильної відповіді.

70. Як називалася срібна арабська монета, запроваджена наприкінці VII ст.:

- а) дирхем;
- б) динарий;
- в) дукат.

71. Які монети стали прототипами для майбутніх монет руських князів:

- а) дирхеми;
- б) візантійські соліди;
- в) дукати.

72. Господарство на українських землях розвивалося в системі замкнутої економіки:

- а) так;
- б) ні.

73. В основі грошової системи Київської Русі лежала монета:

- а) дирхем;
- б) солід;
- в) гривня.

74. Лічильна гривня кун становила певну кількість монет:

- а) так;
- б) ні.

75. Які гривні перебували в обігу з кінця XI до XIII ст., були найбільш поширеними на територіях південної та південно-західної Русі:

- а) київські;
- б) новгородські;
- в) литовські.

76. Які гривні перебували в обігу у XII—XV ст. і почали називатися рублями:

- а) київські;
- б) новгородські;

в) литовські.

77. Які гривні були перехідним типом від київських до новгородських:

- а) чернігівські;
- б) новгородські;
- в) литовські.

78. Які гривні використовувалися для розрахунків із монголо-татарами:

- а) татарські;
- б) новгородські;
- в) литовські.

80. Як за часів Київської Русі змінювалася назва грошей як економічної категорії:

- а) гроші (денги), худоба (скот), куни, пенязі;
- б) худоба (скот), куни, пенязі, гроші (денги);
- в) куни, пенязі, худоба (скот), гроші (денги).

МОДУЛЬ 2. СТАНОВЛЕННЯ ГРОШОВОГО ОБІГУ І ФІНАНСІВ УКРАЇНИ ПІД ВПЛИВОМ КРАЇН – ЗАГАРБНИКІВ ТА ПІСЛЯ ОДЕРЖАННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

ТЕМА 6. ОСОБЛИВОСТІ ГРОШЕЙ ТА ФІНАНСІВ У ПЕРІОД ІСНУВАННЯ ПОЛЬСЬКО-ЛИТОВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

6.1. Основні риси грошового обігу в Україні у XIV – першій половині XVII ст.

6.2. Розвиток кредитних операцій на території Речі Посполитої.

6.3. Податки Польсько – Литовської держави.

Господарство України на відміну від країн Західної Європи на початку XVI ст. розвивалося в умовах недержавності. Українські землі належали Великому князівству Литовському, Польському і Угорському королівствам, Молдавському князівству.

Внаслідок об'єднання Великого князівства Литовського і Польського королівства (Люблінська унія 1569 р.) утворилася держава — Річ Посполита. Чернігово-Сіверські землі, що в 1503 р. належали Московській державі, у 1618 р. були приєднані до Речі Посполитої. Адміністративний поділ, площа і населення українських земель в складі Речі Посполитої у першій половині XVII ст. характеризувалися такими даними:

Таблиця 2.1. Адміністративний поділ, площа і населення українських земель в складі Речі Посполитої у першій половині XVII ст.

Воєводства	Площа, тис. км	Населення, тис. осіб	Кількість поселень
Руське і Волзьке	64,4	1140	3910
Волинське	42,6	650	2200
Подільське	24,1	280	760
Брацлавське	26,7	550	500
Київське і Чернігівське	153,7	1750	3900

6.1. Основні риси грошового обігу в Україні у XIV – першій половині XVII ст.

Під ударами полчищ хана Батия в середині XIII ст. пала Київська Русь. Землі України були поділені між загарбниками і великими сусідніми державами. Литва захопила Київщину, Подолію, інші центральні та північні українські землі, а також велику частину Волині. Польща запанувала над Галицькою землею і частиною Західної Волині. До Молдавського князівства відійшла Буковина. Під пануванням Угорщини залишилося Закарпаття, захоплене нею ще у XI ст. Відповідно основна частина сучасної України в питаннях грошового обігу ділилася на три сфери впливу - монголо-татарську, литовську і польську. На південних землях України, які увійшли до складу Золотої Орди, в обігу знаходилися джучидські срібні дирхеми і мідні пули, що надходили з районів Волги, або чеканилися на монетних дворах Криму.

Рис. 6.1. Джучидський срібний дирхем

У північних і центральних районах України, які увійшли до складу Литовського князівства, для платежів використовувалася литовська монета.

Рис. 6.2. Литовська монета

А в тогочасній Західній Україні, що потрапила під вплив Польського королівства, оберталася польська монета. Власне карбування монет у цей період здійснювало місто Львів, а також Київ у роки правління князя Володимира Ольгердовича.

Рис. 6.3. Польська монета

Складнощі, що виникали в монетній лічбі, пов'язані з використанням на українських землях двох систем числення. По-перше, для підрахунку грошей застосовувалася величина, яку називали гривною (лат. *marca*). У XIV ст. її вага становила близько 200 г, вона складала 48 празьких грошів або 96 напівгрошів (1 гріш дорівнював 12 денаріям). Паралельно використовувалася й інша величина - копа (лат. *sexagena*), що об'єднувала 60 грошів. Копи не мала дрібних фракцій, а гривна ділилася на 4 фертони (вядунки) та 24 скойці.

Отже, грошові розрахунки проводилися в копах, гривнах, фертонах і в реальних монетах: грошах, напівгрошах та ін.

Польські монети поступово вилучили з обігу галицькі, карбування яких припинилося. Поряд з грошима і напівгрошима, які були порівняно великими платіжними засобами, використовувалися дрібні монети - третяки (тернарії), які дорівнювали трьом денаріям. У львівських книгах денарії часом називали, на німецький копил, галерами.

Наприкінці XIV - на початку XV ст. на українських землях з'явилися золоті монети. На Поділлі поширеними були італійські флорини, на Галичині - дукати угорського карбування. Останні були міжнародними грішми: обслуговували велику торгівлю, контрибуції, а також використовувалися в поїздках за кордон та операціях із нерухомістю.

Тож коли поряд із гривнею та копою з'явилася ще одна рахункова одиниця - польський злотий (у срібній монеті),

виникла потреба впровадження нової назви для золотих угорських монет. Десь із 1480 р. їх почали називати червоними злотими.

На українських землях, що перебували під владою Великого князівства Литовського, наприкінці XV ст. також з'явилася нова лічильна одиниця - рубль, який дорівнював 100 чеським грошам.

Грошовий обіг початку XVI ст. характеризувався зменшенням значення дрібних монет і погіршенням їхньої якості. Вони обслуговували лише місцевий ринок. Зростання торгівлі у Польщі й Литві спричинило необхідність уведення в обіг сильнішої валюти стабільної вартості. 15 жовтня 1526 р. в Польщі почалася грошова реформа, основним завданням якої були стабілізація власної монетної системи та об'єднання її з литовською.

На український ринок надходили талери не лише литовського чи польського виробництва, а й із сусідніх держав: Саксонії, Австрії, Бранденбурга, Голландії, Гессена.

Найбільш динамічним періодом у карбуванні монет Речі Посполитої було правління Зигмунта III Вази, короля Польщі (1587-1632 рр.) та Швеції (1592-1599 рр.). В Європі панувала грошова криза, спричинена зміною вартості срібла щодо золота і 30-літньою війною (1618-1648 рр.). У той час кращі монети вивозилися з Польщі за кордон, а для внутрішнього обігу добрих грошей не вистачало. Наприкінці XVI - на початку XVII ст. стрімко зросла вартість дуката (з 52 до 120 грошів) і талера (з 32 до 60). В обігу перебувала величезна кількість дрібних монет польського та іноземного походження, що призводило до їх знецінення.

За часів Зигмунта III 1609 р. почалося карбування ортіо (уртів, вуртів).

У 1614 р. було запроваджено ще один новий вид монети-півторагрошовик.

Аби запобігти знеціненню дрібної срібної монети (ортів, шостаків, трояків, півторагрошовиків, грошів і шелягів), сейм у 1620 р. перейняв від короля контроль над карбуванням і передав під відповідальність місцевої влади стабілізацію ціни грошей. Ще перед тим було заборонено вивезення із держави добрих грошей. Але ці заходи не дали очікуваних наслідків, і 1627 р. було

закрито монетні двори, що карбували монети номінальною вартістю нижче талера.

Лише срібну й золоту монету карбували і за правління наступного короля Речі Посполитої Владислава IV (1633-1648 рр.). Але його монети, як і грубі монети його попередника, рідко знаходять у скарбах на українських землях. Натомість в обіг надійшли ще одні іноземні срібні монети - голландські левендальдери, які були легшими від талерів і зробленими з гіршого срібла.

Менше ніж через 100 років після заснування князем Данилом Галицьким Львів розвинувся у величезний на той час торговельний центр. Завдяки вигідному географічному положенню місто стало монополістом у посередництві між Сходом і країнами Східної та Центральної Європи. Бурхливий розвиток торгівлі привів до логічного результату: у місті почалося карбування монет.

За часом ця подія збіглася з завоюванням Галицької Русі польським королем Казимиром Великим, який доти вже зробив свій внесок в історію карбування монет. Ставши монархом, Казимир здійснив грошову реформу, основною метою якої було введення для своєї держави єдиної монети. Передбачалося також, що тільки король має право карбувати монети, які повинні містити зображення державного герба.

Першим реальним кроком у цьому напрямку стало карбування у 1338 р. Казимиром Великим срібних монет, які дістали назву краківських грошів.

За задумом короля, ці гроші мали витрутити з обігу празькі та стати для польського народу єдиною валютою. З цією ж метою Казимир Великий запровадив карбування напівгрошів (квартників), які становили половину краківського гроша.

Захопивши Львів, Казимир Великий надав місту врядування за магдебурзьким правом і дозволив карбувати власну монету.

Крім напівгрошів, Казимир Великий карбував у Львові й мідні денарії. То було унікальне явище для тогочасної Європи, адже у Франції мідні монети з'явилися лише наприкінці XVI, а в Німеччині - у XVIII ст., випуск дрібних монет можна пояснити значним розвитком внутрішньої міської торгівлі, яку не могли задовольнити великі номінали, до яких можна віднести напівгріш.

Після смерті Казимира Великого 1370 р., який не залишив безпосередніх спадкоємців, Львів перейшов у володіння короля Людовіка Угорського, який 1372 р. передав місто в управління своєму племіннику Владиславу Опольському (1372-1378 рр.). Той також карбував у Львові свої монети: напівгроші й денарії.

Випуск власної монети у Києві пов'язується з ім'ям князя Володимира Ольгердовича (1362-1394 рр.), який сів на київський престол після перемоги свого батька над татарами у битві на Синіх Водах. Сучасною історіографією його політика розглядається як продовження справи Данила Галицького та його нащадків в об'єднанні українських земель у межах єдиної державної системи.

Ознакою політичного та економічного потенціалу київської землі за Володимира Ольгердовича постав факт карбування власних монет, а самі монети - важливим джерелом у реконструкції державотворчих процесів у Русі-Україні.

Як і абсолютна більшість тогочасних монет східної Європи, київські монети виготовлялися зі срібного плющеного дроту. Дріт певної товщини рубали на шматочки, плющили і карбували зображення.

Усі інші типи київських монет поєднані зображенням «князівського знака», завдяки чому монети київського князя вирізняються з-поміж багатьох нумізматичних пам'яток східної Європи. Є всі підстави бачити у цьому знакові схематичне зображення церкви. На європейських середньовічних монетах часто трапляється зображення церкви, навіть робляться спроби ідентифікації конкретних храмів із зображеннями на монетах. Найчастіше на середньовічних європейських монетах зображався головний собор міста.

Монетне карбування у Києві, як і в інших регіонах східної Європи, залежало від надходження та запасів срібла, хоч і визначалося потребами в обіговій монеті. Ці чинники впливали на кількість карбованих монет і на їхню якість. Крім того, влада мала значні прибутки від зменшення вагових та якісних норм під час карбування.

Зі створенням у Києві в 1470 р. намісництва Київське князівство було перетворено на звичайну провінцію Великого князівства Литовського і Руського. Подальші політичні умови не давали можливості карбувати монети на київській землі.

6.2. Розвиток кредитних операцій на території Речі Посполитої

Одночасно із зростанням торгівлі та грошового обігу на українських землях у XVI—XVIII ст. поширилися кредитні операції й лихварство. Необхідність кредиту була зумовлена також відсутністю у купців вільних коштів. Наприклад, група львівських купців у 1621 р. мала боргові записи і розписки молдавських купців на 10 тис. золотих. У 1649 р. львівський купець М. Хадзаєвич, користуючись кредитом, закупив у Молдавії товарів на 25 тис. золотих, які були затримані кредиторами за несплату боргу. Оперування кредитами підвищувало дієвість торгових операцій, спрощувало розрахунки. Наймасовішими були короткостроковий споживчий кредит і комерційний кредит на великі суми. В XVIII ст. позики до 100 золотих становили абсолютну більшість кредитних операцій у Тернополі (71%), Рогатині (62 %), Теребовлі (59 %). У Руському воєводстві зафіксовано чимало випадків заборгованості магістратів Теребовлі, Рогатина, Снятина, які за борги розплачувалися громадськими землями, сіножатями, поступалися вільностями. Комерційний кредит брали для купівлі великих партій товару.

Лихварство було поширене серед представників різних верств населення (купці, орендарі, корчмарі, старости, війти). Найбільше ним займалися вірменські та єврейські купці, які часто спеціалізувалися в цій галузі. В Галичині своєрідними банківськими організаціями були єврейські міські громади (кагали). Позиковий процент був високим — від 8 до 20 % на рік, а на короткострокові періоди — 50—100 %, часто виступав у натуральній формі (передача користування землею та ін.). Нерідко в ролі кредитних контор виступали католицькі костьоли й монастирі, православні братства. Великі позики надавалися магнатам, шляхті, купцям і козакам, навіть королям.

6.3. Податки Польсько – Литовської держави

З XVI ст. приходять в Україну так зване Магдебурзьке право, яке стає визначальним у податковому та митному регулюванні. Магдебурзьке право – це письмовий королівський дозвіл на місцеве самоврядування, куплене горожанами окремих міст і містечок, або дароване жителям окремих міст за особливі заслуги перед короною.

Міський голова чи бургомістр за Магдебурзьким правом був найвищою виконавчою та судовою особою в місті. Він мав право встановлювати розміри податків та мита, відмінити їх чи звільнити від них окремих громадян, розглядав усі майново-боргові спори і виносив по них рішення.

Міське населення було особисто вільним. Ковалі, гончари, ювеліри, крамарі об'єднувались в окремі цехи і сплачували фіксовані податки колективно.

Завдяки Магдебурзькому праву почали швидко розвиватися міста. Чотириста років тому воно було запроваджено в Києві.

Понад півтори тисячі років на наших землях існує такий види податку, як мито. Спочатку це була платня, яка сплачувалася грішми за перевезення товарів, прогін худоби через державні кордони чи митні застави фортець, міських брам, мостів.

За часів Магдебурзького права було запроваджено помірне торговельне мито. І сплачувалось воно з певної міри привізного товару. Розмір помірного був сталим і декілька століть не мінявся: два гроші за одну одиницю товару.

Часто помірне торговельне мито органами міського управління змінювалось іншими вимогами.

За часів Гетьманщини частину податків, що стягувались з населення, було скасовано. Шляхта, козацька старшина були звільнені від податків повністю. Лише міщани і селяни платили стацію – податок на утримання війська, а також сплачували податок з промислових прибутків.

ТЕМА 7. ГРОШОВЕ ГОСПОДАРСТВО ТА ФІНАНСИ КОЗАЦЬКО-ГЕТЬМАНСЬКОЇ ДОБИ

- 7.1. Грошовий обіг в українському козацтві.
- 7.2. Банківські інституції в Західній Україні.
- 7.3. Формування української фіскальної системи в добу Гетьманщини (друга половина XVII – початок XVIII ст.).

Козацько-гетьманська доба охопила період, що почався з 1551— 1554 рр. і закінчився знищенням Катериною II Запорізької Січі на початку червня 1775 р. Того страшного року царський генерал Текеля (походженням серб) підступно, коли більшість запорізьких козаків була на турецькому фронті, захопив і знищив колицьку козацької, а значить, і української державності. Під час перебування Запорізької Січі у складі Польсько-Литовської держави та Речі Посполитої залежність козаків від держави була значною мірою номінальною. Але Переяславська рада і підписання у 1654 р. Березневих статей стали початком російської експансії на українські землі, яка охоплювала всі сфери господарського й культурного життя.

Козацька доба ввібрала й Гетьманщину, яка тривала 114 років — від середини XVII ст. до 1764 р., коли Україну було позбавлено автономії. У 1796 р. на території колишньої Гетьманщини Росія утворила Малоросійську губернію.

7.1. Грошовий обіг в українському козацтві

Належність українських земель до складу Речі Посполитої пояснювала домінування на вітчизняному грошовому ринку польських і литовських номіналів. Вони були популярними і в козацькому середовищі.

Судячи з чинної за козацької доби податкової системи, яка містила й податкові ставки на утримання війська, найбільш поширеними грошовими одиницями, що використовувалися для великих фінансових операцій, були червоні злоті. Цими золотими монетами, найімовірніше, були голландські, угорські та італійські дукати. Необхідно також пам'ятати, що золотим називалася лічильна одиниця, яка складала 30 грошів.

З-поміж срібних іноземних монет в обігу були талери. Особливо популярними були голландські, що отримали назву левендальдерів, яка, ймовірно, походила від зображеного на монеті лева, що стояв на задніх лапах. Їх випуск почався 1575 р. Хоча спершу вони були призначені для внутрішнього обігу, згодом почали обслуговувати міжнародну торгівлю. За вагою і розміром левендальдери були подібними до талерів німецьких та австрійських земель, але мали менший вміст щирого срібла (в монеті, яка важила 27,648 г, було 20,736 г дорогоцінного металу).

Дослідники вважають, що левендальдери на українських землях також називалися левковими талярами, левками та левами. Але на Запоріжжі були популярними ще одні монети, що мали назву левів. Так називали турецькі піастри, які внаслідок жвавої торгівлі українських козаків із південними народами потрапляли на Запорізьку Січ. Ця срібна монета у 30—70-х роках XVIII ст. відповідала 60 російським копійкам або вдвічі більшій кількості турецьких чи кримських монет — башликів або акче. Крім уже названих номіналів, на Запорізьку Січ потрапляли срібні пари, карбовані південними сусідами. Із дрібніших номіналів у Запорізькій Січі в обігу перебували півторагрошовики (чехи), орти, шеляги, шостаки. Так тривало до середини XVII ст., поки не почалися значні зміни у грошовому обігу Речі Посполитої та Московської держави.

Грошова система Росії була заснована на рублі, назва якого походила від терміна “рубити”. Зі зливка срібла в різних князівствах карбували від 200 до 216 денг. Вага цих монет постійно зменшувалася, що спричинило перетворення рубля на суто лічильну одиницю, яка стала означати певну кількість монет.

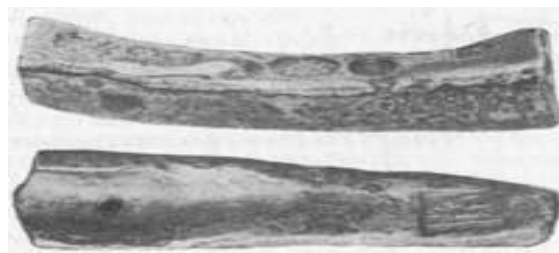

Рис. 7.1. Рубль

З метою уніфікації грошової системи у 1534 р. Єлена Глинська провела грошову реформу, за якою різні грошові номінали було замінено на єдиний (рубль).

У період приєднання України до Московії в Російській державі існували суттєві проблеми в грошовому обігу. Єдиним законним засобом платежу залишалися срібні копійки та дуже рідкісні денги. Крім того, їх катастрофічно не вистачало для оплати військових видатків, зокрема платні війську, яке вело війну з Польщею. Сировиною для виготовлення срібних монет були західноєвропейські талери, які в Росії називалися єфимками. На ринок вони не надходили, бо обіг іноземних монет у країні було заборонено.

Щоб вийти з цієї складної ситуації, російський цар Олексій Михайлович (1629—1676 рр.) вирішив провести грошову реформу. Ще однією причиною для цього була необхідність розповсюдження російських монет на українські землі та вилучення з них польських номіналів.

Першим етапом грошової реформи, що тривала з 1654 р. до 1663 р., було введення в обіг неповноцінних срібних рублів і півполтин, а також мідних полтин, алтинів (3 копійки) і грошів (2 копійки). Срібна монета, на якій був напис «рубль», за вагою відповідала 64 срібним копійкам, які не вилучалися з обігу, але за номінальною вартістю ділилася на 100 копійок. Мідна полтина за номінальною вартістю коштувала більше, ніж срібна. Срібні півполтини карбувалися на секторах, розрублених на чотири частини талерів.

Податкові платежі повинні були проводитися лише старою срібною монетою. Нові мідні могли бути в обігу лише в європейській частині Росії, а в Сибіру будь-які платежі мали здійснюватися за допомогою нових або старих срібних монет.

Обіг і використання нових грошей регламентувалися царською грамотою, яка встановлювала їхній примусовий курс і кару за відмову приймання. Але в населення, яке не дуже зважало на укази, більшим попитом користувалися старі срібні копійки. Проблеми виникли також і з карбуванням нових монет. «Молотові снаряди» постійно ламалися, штемпелі розбивалися, не вистачало майстрів. Це змусило повернутися до ручного карбування монет на розплющеному дроті.

Зваживши на непопулярність нових монет, 1655 р. уряд вирішив відмовитися від їх карбування. В обігу з'явилися «єфимки з ознакою». Це були західноєвропейські талери, на яких двома штемпелями наносилися кругле зображення копійки та напис «1655», що означав рік випуску. Встановлювався офіційний курс нової монети на рівні 64 копійок, що відповідало її реальній вартості. Єфимки з ознакою були прирівнені до випущених раніше срібних рублів. Ці монети поряд із півполтинами перебували в обігу до 1659 р., коли були викуплені в населення за мідні копійки. Деякі дослідники основною причиною випуску в обіг перекарбованих талерів називають високу популярність цього виду монет на українських землях.

Рис. 7.2. Єфимки з ознакою

У кінці 1655 р. також почався випуск мідних копійок, які за виглядом і вагою відповідали срібним. За встановленим примусовим курсом в обігу вони перебували за співвідношенням 1:1. Спершу мідні копійки не викликали неприязні серед простих людей, які були призвичаєні до різноманітних грошових сурогатів. Але уряд карбував їх дедалі більше, скуповував за них срібні копійки. Водночас податки мали сплачуватися лише сріблом. До того ж за мідні копійки викупувалися експортні товари в купців, які потім перепродавалися державою на зовнішньому ринку.

Курс мідних копійок катастрофічно падав: 1663 р. за срібну копійку давали 12 мідних. Це викликало збільшення обсягів їхнього карбування (за п'ять років їх випустили на суму, що

складала 20 млн рублів) і зростання цін. В обігу з'явилася велика кількість фальшивих мідних копійок. І хоча за фальшування встановлювалася дуже сувора кара (відрізування рук і ніг, заслання в далекі міста), ним захоплювалися різноманітні верстви населення — від сільських ковалів до бояр і купців. Крім того, фальшивомонетників прикривали високопоставлені особи, серед яких були царський тесть Ілля Милославський та думний дворянин Матюшкін.

Величезна кількість мідних копійок, значне зростання цін, бездіяльність царя стосовно фальшивомонетників призвели до зростання невдоволення серед простого люду, який 1662 р. підняв повстання у Москві, що дістало назву Мідний бунт. Після його придушення було страчено чи заслано до Сибіру 7 тис. осіб. Негативні настрої поширились і на інші російські міста (Новгород, Псков) та приєднані українські землі, де населення відмовлялося приймати мідні копійки.

Але був і позитивний результат повстання: вже 1663 р. обіг мідних монет припинили. У населення 100 мідних викупувалися за 1 срібну копійку.

На початку ХХ ст. почалися запеклі дискусії щодо того, чи карбував Б. Хмельницький власну монету.

Хоча власні історичні джерела не донесли до нас відомостей про карбування грошей у Війську Запорозькому, але на користь того, що саме Б. Хмельницький карбував власні монети, свідчать матеріали інших європейських держав. Так, в архівних матеріалах Варшави зберігається лист подільського воєводи С. Потоцького до короля Яна Казимира від 29 жовтня 1652 р. У ньому С. Потоцький скаржився на Б. Хмельницького, який зазіхнув на монетну регалію короля і карбував власні гроші.

Відомо також, що Б. Хмельницький зібрав у Чигирині великі запаси срібла.

Основними опонентами версії про карбування власних монет Б. Хмельницьким були В. Шугаєвський та М. Петровський. З-поміж аргументів, які наводилися цими вченими, варто навести один із незаперечних — ще ніхто ніколи не бачив богданових монет. Крім того, обидва ставили під сумнів достовірність свідчень Кунакова, бо ні один російський купець чи інший дипломат таких звісток російському урядові не приносив.

Ставши 1658 р. гетьманом, І. Виговський намагався вийти з-під впливу Москви і уклав з Польщею та Литвою Гадяцьку угоду, за якою на території Київського, Брацлавського та Чернігівського воєводств створювалося Велике князівство Руське, яке могло карбувати власну монету для оплати козацького війська. Статті цього трактату також передбачали, що монетний двір може розташовуватись у Києві чи будь-якому іншому місті. Крім того, козацькі монети повинні були карбуватися за зразком литовських. Деякі дослідники вважають, що І. Виговський зробив певні кроки, що засвідчували його наміри щодо випуску власних грошей. Вони полягали у геологічних розвідках біля Києва, які мали на меті пошук срібла. Але дорогоцінного металу не знайшли і відомо, що І. Виговський монет не карбував.

Настрої суспільства, впливи Московії та Польщі призвели до громадянської війни (Руїни) та поділу України на Правобережжя та Лівобережжя, кожне з яких обирало свого гетьмана.

У 1665 р. гетьманом Правобережжя було обрано Петра Дорошенка, який прагнув об'єднати український народ. Вважають, що він карбував монети у Валахії (область у Південній Румунії між Дунаєм і Карпатами) та с. Лисянка (нині Черкаська обл.). У Валахії гетьман наслідував турецькі й татарські монети, а в Лисянці — польські чехи, шеляги і шостаки з польським гербом та іменем короля Яна Казимира. Гадають, що останній монетний двір було організовано між 1659 і 1672 рр., а виготовлення монет тривало до 1674 р.

П. Дорошенко 1674 р. був змушений зректися булави на користь лівобережного гетьмана Івана Самойловича (1672—1687 рр.), який об'єднав обидва береги Дніпра, але далі перебував під впливом Москви. Він домовився з московським царем Олексієм Михайловичем, що нові гроші (чехи або півтораки) карбуватимуться за зразком польських, себто ідентичних ваги й розміру, тільки польський герб належало замінити на царський, а ім'я короля — на ім'я царя латиною. Карбувати нову монету було доручено Янові Гранковському, який раніше працював на Львівському монетному дворі, а потім виготовляв гроші для П. Дорошенка. Гроші мали виготовлятися в Путивлі, але помер цар і підготовку було припинено.

У 1676 р. І. Самойлович поставив це питання перед новим російським царем Федором Олексійовичем. На монетах треба було лише змінити ім'я царя та рік випуску. Цар призначив воєводу Федора Хрущова керувати цим процесом. Між ним і гетьманом виникли непорозуміння, які так і не дозволили почати карбування монет за царя Федора Олексійовича.

Але І. Самойлович все ж таки домогся свого. У 1686 р. він почав карбувати чехи в Севську. Так гетьман і московський уряд намагалися профінансувати свої видатки у війні з Кримом. Севські чехи були випущені з низькопробного металу, в якому було більше міді, ніж срібла. Вони містили зображення російського герба (двоголового орла), увінчаного трьома коронами, та легенди, що складалася з початкових літер імені й титулів царів Івана та Петра Олексійовичів латинською мовою. На зворотньому боці було зазначено 1686 р. і місце випуску монет — м. Севськ (нині Орловська обл. Російської Федерації). Останній напис дав назву монетам.

Необхідно відзначити особливий спосіб карбування севських чехів, який полягав у тому, що тонка смужка металу прокатувалася між валиками, на яких було вигравіювано штемпелі з зображеннями лицьового та зворотнього боків монети.

Ці монети популярними не стали, і московський уряд у вересні 1687 р. був змушений відмовитися від їх випуску.

Всупереч потугам російського уряду припинити обіг іноземної монети на території України, тут популярними засобами платежу залишалися польські гроші (осьмаки), півторагрошовики (чехи) і тригрошовики (шаги). За неофіційним співвідношенням один талер відповідав 90 польським грошам або 60 російським копійкам.

Вагомі зміни в російському та українському монетному господарстві відбулися лише за царювання Петра I (1689—1725 рр.). Маючи на меті створення грошової системи з великою кількістю номіналів, уніфікацію українського та російського грошових ринків і збільшення доходів казни, цар провів грошову реформу, яка тривала з 1698 р. до 1718 р.

На першому етапі (у 1698 р.) лічильно-ваговий рубль був прирівняний до західноєвропейського талера. Він почав містити 28 г і ділився на 100 срібних копійок. Почалося будівництво та обладнання монетних дворів, де виробництво монет мало здійснюватися за допомоги машин.

Рис. 7.3. Денга 1700 р.

У 1700 р. з'явилися нові мідні монети - денга, полушка та півполушки, які становили відповідно пів, чверть і восьму частину копійки. Наступний рік характеризувався появою нових срібних полтин, півполтин, гривеників (гривень), що становили 10 копійок, і десять денг (півгривні), тобто 5 копійок. Того ж року почалося карбування золотого червінця (3,44 г), який відповідав західноєвропейському дукатові, та подвійного червінця.

Справжній злам стався 1704 р., коли було випущено срібний рубль вагою 28 г і його соту частину — мідну копійку. Втім, аж до 1718 р. в обігу перебували старі срібні копійки. Крім того, 1704 р. почалося карбування мідних полтинів (3 копійок). Так, роздрібний обіг повністю забезпечили розмінною монетою.

У 1718 р. припинилося карбування срібних копійок і почався випуск нових золотих монет вагою 4,04 г з текстом, що засвідчував їхню вартість, — два рублі. У наступні роки з'явилися нові номінали: мідні 5, срібні 15 і 20 копійок, золоті імперіали (11,61 г золота) і напівімперіали, що становили 10 і 5 рублів відповідно.

7.2. Банківські інституції в Західній Україні

Кредитні відносини у XVII-XVIII ст. описано в праці Я. Рутковського «Економічна історія Польщі». Автор розглядав сільський та міський кредити і зародження перших централізованих банківських установ.

Селяни в разі війни, епідемії, масової загибелі худоби могли отримати кредит у поміщиків. Позики видавалися грошима або в натуральній формі (найчастіше зерном і сіном) і йшли на сплату податків чи інших заборгованостей. Поміщики вели реєстр селянських боргів, в якому траплялися суми в декілька тисяч злотих. Пани були зацікавлені у поверненні позики і в деяких випадках, аби допомогти боржникам, організовували громаду на допомогу.

В селах створювалися громадські кредитні установи. Вони були двох типів: одні надавали в кредит гроші, інші — зерно чи товари. Сільські позичкові каси першого типу діяли на суми, внесені поміщиком під їх заснування, офірувані окремими благочинниками, позичені від багатих селян. Послугами цих установ могли скористатися селяни, які постраждали від стихійного лиха або йшли вчитися якомусь ремеслу. Кредити надавалися також на відкриття ремісничої майстерні, торговельного закладу, купівлю худоби й додаткових наділів землі.

Грошові позики були середньостроковими (1—3 роки). Деякі позичкові каси процентів не стягували. Інші брали 3,3% за кредит, узятий на споживання, та 6,6%, якщо позичені кошти йшли на виробничі цілі. Відомий такий спосіб забезпечення позики: майбутній врожай та худоба господаря мали вдвічі перевищувати суму кредиту. Хоча худоба могла залишатись у боржника, її не можна було виводити за межі села. Крім того, для отримання позики треба було мати поручництво двох господарів.

Оборотний капітал позичкових кас, що видавали позики в зерні, створювався за рахунок позик поміщиків, обов'язкових внесків селян і позичкових процентів, що становили 12,5% і сплачувалися також у зерні. Особливо популярними такі кредити були в неврожайні роки.

Розмір процентів за кредитами залежав від соціального стану кредитора. Найнижчі проценти брали духовні особи й церковні установи, трохи більший — шляхта, а євреї та лихварі — 40—60%. Широко практикувалося стягнення процентів у формі відробітків, експлуатації закладених земель чи продуктами сільського господарства. Відомо, що в середині XVIII ст. соціальний стан кредиторів був таким: 58% становила шляхта, 29 — духівництво, 7 — євреї та 6% — прості посполиті.

У XVIII ст. центром приватного банківництва у Польщі стала Варшава. Крім того, приватні банки створювались у Кракові, Познані, Любліні. Багато з них управлялися іноземцями. Банки виконували такі операції: залучали вклади під 6—10%; брали на зберігання кошти, якими, за домовленістю, могли розпоряджатися; давали кредит купцям і промисловцям, королю й містам. Чимало банкірів паралельно з наданням банківських послуг не полишали торговельної чи виробничої діяльності. Польські банкіри зберігали вклади в іноземних банках (наприклад, голландських), отримували перекази з-за кордону, відігравали роль посередників у залученні державних позик.

7.3. Формування української фіскальної системи в добу Гетьманщини (друга половина XVII – початок XVIII ст.)

Головним державним податком для посполитих, як і для міщан, була стація, яку вони сплачували на користь гетьмана та найманого війська. Якщо спочатку стація збиралася переважно натурою, частково – грішми, то на рубежі XVII – XVIII ст. все більшого поширення набуває грошова стація при збереженні в значній мірі натуральної. В одних селах була лише натуральна стація, в інших – грошова, часто поєднувалися натуральні та грошові збори. При цьому власті Гетьманщини враховували, чи були в посполитих гроші на момент сплати цього податку чи ні. Якщо на гетьмана з сільського населення збиралася річна стація, то на користь найманого війська посполиті сплачували цей податок раз у один–два місяці. Одиницею оподаткування була робоча худоба, а в деяких регіонах – плуг. При цьому власті Гетьманщини враховували матеріальне становище селянської

родини. Середній розмір стації на гетьмана, яку сплачували посполиті, що мали робочу худобу, становив 1–2 золотих. Разом із місячним збором на утримання найманого війська (0,2–0,25 золотого), середній розмір цього податку дорівнював 4–5 золотих. Села, які були підпорядковані магістратам та ратушам, крім сплати стації на гетьмана, давали кошти і на утримання міської адміністрації.

Податки з промислів сплачували ті посполиті, які займалися ними. Такі промисли, як винокуріння, виробництво меду, борошномельний промисел були поширені по всій території Гетьманщини, дьогтьовий та поташний промисли розвивалися лише на півночі, селітряний – на півдні. Тютюн посполиті вирощували в південних полках, однак зустрічалися плантації цієї культури в деяких сотнях Чернігівського та Ніжинського полків. Натуральні збори з промислів часто становили десяту частину прибутку (тютюнова, медова, дьогтьова десятини) або від 1/3 до 2/3 прибутків з селянських млинів. Грошові збори з промислів (податок з виробництва горілки – „показанщина”), з селян–мельників („покабанщина” та „поколющина”), з пивоварів („скапщина”) в багатьох випадках мали фіксований розмір, відрізняючись лише залежно від полків та сотень. Орендні збори поширювалися лише на посполитих, які займалися шинкуванням горілкою.

Піддані світських та духовних землевласників, користуючись протекцією своїх панів, виконували ряд повинностей у значно менших обсягах або просто звільнялися від них. Однак підводна повинність, утримання на постої найманого війська, ремонтно–будівельні роботи поширювалися на всі категорії сільського населення, тоді як на утримання артилерії чи військової музики залучалися лише окремі села.

Враховуючи те, що розмір стації в багатьох випадках не перевищував 10% середнього прибутку селянської родини, а заняття промислами являли собою додатковий заробіток для посполитих, у цілому податкова система Гетьманщини була посиленою для них.

Більш негативний вплив на матеріальне становище посполитих мало виконання ними державних повинностей. І головну роль тут зіграли постійні війни, які вимагали від

населення великої кількості транспортних засобів, у тому числі і для московського війська; утиски з боку посланців, військових та козацької старшини, які вимагали від посполитих занадто велику кількість підвід, харчів і напоїв або зловживали при виконанні робіт сільським населенням; прагнення світських та духовних землевласників захистити своїх підданих від виконання державних повинностей і тим самим перекласти їх на інші категорії посполитих. Крім того, було враховано прагнення селян уникнути виконання державних повинностей шляхом запису до козацького реєстру, переселення на „слободи”, перехід у підсуєдики тощо.

Оподаткування міського населення розкриває основні види державних податків міщан, які складала до 10% населення Гетьманщини, систему збору та вплив на їхнє матеріальне становище. Якщо більшість видів державних податків (стація, орендні збори, показанщина, скапщина, військова мірочка, покабанщина, поколющина, медова, дьогтьова десятини тощо) були поширені як на міщан, так і на посполитих і навіть їхній розмір був приблизно однаковим, відрізняючись лише залежно від полків чи сотень, то при зборі податків враховувалися різні групи міського населення за родом занять. Орні міщани були головними платниками натуральної та грошової стації до гетьманського двору, яка збиралася від робочої худоби чи в залежності від прибутків. Крім того, значна частина цієї групи міського населення займалася промислами, сплачуючи додаткові податки до військового та полкових скарбів. Промислові міщани сплачували податки переважно з промислів натурою або грішми. Ярмаркові та торгівельні збори, які сплачували дрібні торгівці, надходили до міських бюджетів, частково до військового та полкових скарбів. Купці, які займалися закордонною торгівлею, сплачували лише ввізне і вивізне мита (індукту та евекту), розмір яких дорівнював приблизно 2% від вартості товарів. Цехові ремісники, замість сплати податків, найчастіше виконували державні повинності за своєю спеціальністю. Якщо і сплачували податки, то переважно натурою, частково—грішми. Починаючи з часів гетьманування І. Самойловича (1672–1687 рр.), переважна більшість міщан, окрім міської верхівки, залучається до сплати стації на утримання найманого війська.

Враховуючи подібність розмірів державних податків сільського та міського населення можна судити, що податкова система Гетьманщини не була обтяжливою і для міщан.

Виконання військової повинності давало козакам ряд прав та привілеїв: звільнення від основної маси державних податків і повинностей, право приватної власності на землю та інше майно, власне судочинство тощо. За це козаки були зобов'язані на перший поклик старшини з'явитися до війська з власною зброєю, боєприпасами, провіантом, транспортними засобами. Невиконання військової служби суворо каралося штрафами, грошовими виплатами, ув'язненням, позбавленням козацьких прав та привілеїв і навіть смертною карою, про що свідчать тогочасні історичні джерела. Переважна більшість реєстрового козацтва сумлінно виконувала військову службу з молодих років до глибокої старості.

Однак військова повинність мала і ряд негативних моментів: по-перше, служба у війську потребувала значних фінансових витрат, що в умовах безперервних воєн та в поєднанні з будівництвом фортець за наказом царя призводило до розорення значної частини реєстрового козацтва. По-друге, світські та духовні землевласники, незважаючи на права та вольності, якими користувалися козаки, перетворювали їх на своїх підданих або просто виселяли з маєтностей. До того ж, козацька старшина почала скуповувати їхні землі. Як наслідок, на рубежі XVII – XVIII ст. відбувається майнове розшарування реєстрового козацтва та його поділ на „виборних” козаків та „підпомічників”. Підпомічники вже не брали участі у військових походах, допомагаючи виборним козакам грішми, провіантом та транспортними засобами.

ТЕМА 8. ГРОШОВА ТА ФІНАНСОВА СИСТЕМИ УКРАЇНИ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

8.1. Елементи грошового господарства на території українських земель у складі Російської імперії.

8.2. Становлення банківської системи Російської імперії.

8.3. Податкова система на українських землях у складі Російської імперії.

8.4. Зародження страхування в Російській імперії.

Наприкінці XVIII ст. більшість українських земель потрапила під владу Росії. Поза російським кордоном залишалися тільки західні землі – Галичина, Буковина й Закарпаття, що належали монархії Габсбургів.

Українські землі, що перебували у складі Російської імперії, цілковито підпадали під царську владу. Внаслідок цього українці були позбавлені будь-якої можливості самостійно творити свою долю. Це поширювалося на всі сфери господарського життя і, зокрема, на фінансово-кредитні відносини. Монопольним правом на регулювання фінансових потоків на території всієї новоствореної держави володів царський уряд на чолі з самодержавцем. Тому будь-яка економічна реформа, яка здійснювалася російським урядом, безпосередньо поширювалася на ту територію українських земель, що перебувала у складі Російської імперії. Така ситуація тривала до першої світової війни.

8.1. Елементи грошового господарства на території українських земель у складі Російської імперії

Українські землі, що перебували у складі Російської імперії, цілковито підпадали під царську владу. Внаслідок цього українці були позбавлені можливості самостійно творити свою долю, не кажучи вже про карбування власної грошової одиниці.

Рис.8.1. Основні монети Російської імперії¹

Тому будь-яка економічна реформа російського уряду поширювалася на українських землях. Так, спочатку поневолення на українських землях діяла ще реформа Петра I. В обігу перебували російські срібні, мідні і золоті монети, які поступово витіснили польські і татарські.

Рис. 8.2. Рубль, 1725 рік

Перш і спроби реформування грошової системи, як Росії, так і України були здійснені Катериною II.

¹ Листівка з серії "Монеты главнейших государств". Изд. HSM. – Дер. – 218034. – 1905-1908 pp.)

Рис. 8.3. – Рубль, 1780 рік

У 1787 р. під час оглядин Катериною II завойованих земель за наказом князя Потьомкіна-Таврического було викарбовано срібні монети номіналом 2, 5, 10 і 20 копійок. Але ці гроші в обіг не потрапили. За царювання Павла I зовнішній вигляд срібних монет зазнав певних змін. Із срібного рубля зникли портрети. Їх заступив девіз лицарів тамплієрів: “Не нам, не нам, а імені твоєму”.

Рис.8

4. Рубль, 1799 рік

Рис. 8.5. Рубль, 1804 рік

За Олександром I зображення на монетах знову дещо змінилося. На лицевій боці з'явився дещо змінений герб Росії: на плечі орла накинуто ланцюг ордена Андрія Первозваного.

Від 1812 р. на монетах почали вказувати ще й вагу.

Рис. 8.6. Рубль 1817 року

3

а царювання Миколи I в Російській імперії розпочалося карбування монет із платини. Так, в 1828-1845 рр. було випущено в обіг платинові монети вартістю 3, 6 і 12 рублів.

Рис. 8.7. 3 рублі 1843 року

Таким

чином, металева грошова система на українських землях у складі Російської імперії була представлена у грошовому обігу золотими, срібними, мідними і платиновими монетами. Першими паперовими грошима на території Російської імперії вважаються асигнації Катерини II. У грошовий обіг вони надійшли в 1769 р. Грошова реформа, проведена міністром фінансів Є.Ф. Канкріном, установила панування в державі срібного монометалізму. Із січня 1840 р. головним платіжним засобом став срібний рубль. Зростаючі емісії паперових грошей протягом історії їх існування на покриття здебільшого воєнних витрат призвели до того, що паперові гроші позбавлялися будь-якого забезпечення, швидко знецінювалися, втрачаючи купівельну спроможність. Міністр фінансів С.Ю. Вітте здійснив грошову реформу, результатом якої стало введення в Російській імперії твердої валюти-золотого рубля. Проведена реформа встановила в державі золотовалютний стандарт із банкотним обігом.

В Росії відповідальність за фальшивомонетництво як самостійний злочин була запроваджена указом царя Олексія Михайловича про так званих грошових крадіїв. За часів Петра I підробники монет підлягали смертій казні, а ті, хто доносили, отримували винагороду. “Крадіям” вливали розплавлений метал в горло або відсікали голову.

За часів Катерини II фальшивомонетники каралися не так суворо. Так восени 1794 р. відставний капітан Фрейнденберг і колишній порутчик барон Гумперхт за виготовлення фальшивих асигнацій були засуджені до втрати чинів та дворянського титулу, а потім у Петербурзі їм публічно заклеїли обидві руки першими буквами слів: “вор и сочинитель фальшивых ассигнаций”. Після цього обох відправили на каторжні роботи.

У той же час монархи, які жорстко наказували своїх підлеглих, іноді самі займались виготовленням фальшивок. Одним з перших фальшивомонетництво використовував як економічну диверсію король прусський Фрідріх II Великий. Це було в середині XVIII ст.. під час війни із Саксонією. Він випустив в обіг на захопленій території знецінені срібні монети (із зниженим вмістом срібла), на яких викарбував довоєнні дати випуску. Таким чином, високопоставлений фальшивомонетник збирався забезпечити (фінансування) своєї армії.

Імператор Наполеон Бонапарт не був у стороні від таємних фінансових операцій. За його наказом на околицях Парижа була заснована фабрика для підробки державних казначейських білетів Віденського банку. Однак у невдовзі імператор одружився із дочкою австрійського імператора Марією-Луїзою. Випуск підробок було негайно зупинено. Фабрика була без роботи дуже недовго. Перед війною 1812 р. почалось масове виробництво російських асигнацій номіналом 25 та 50 рублів. Французи намагались бути уважними. Але без помилок (конфузів) не обійшлось. На деяких купюрах у словах “государственный” та “ходячий” замість літери “д” друкували “л”. Коли ж після війни їх почали вилучати з обігу, то нарахували на 70 млн рублів.

8.2. Становлення банківської системи Російської імперії

Російський уряд в умовах промислового розвитку розглядав як одне із своїх першочергових завдань вдосконалення кредитної

системи. У 1817 р. у зв'язку зі збільшенням кількості кредитних закладів у Росії та розширенням їхньої діяльності виникла Рада державних кредитних установ. Цього самого року замість облікових контор було створено при Асигнаційному банку Державний комерційний банк для розширення кредиту промисловості й торгівлі. Відділи банку працювали в більшості великих міст імперії Романових: Одесі, Києві, Харкові та ін. Цей банк здійснював операції приймання вкладів на зберігання, вкладів з процентів (банк платив за вкладами спочатку 5 % , а потім 4 %), видання позик під заставу товарів і облік векселів. Комерційний банк кредитував торгівлю і частково промисловість (особливо його Єкатеринбурзька контора). Промисловість кредитували й інші кредитні установи: "Фонд для посилення виробництва солдатських сукон", "Мануфактурний капітал" та ін.

Незважаючи на кілька міських приватних і громадських банків комерційного кредиту, в Російській імперії у той час все ще було розповсюджено лихварство. В Одесі на початку ХІХ ст., до заснування банку, процент у лихварів становив 36 % , а із заснуванням банку він знизився до 12 %.

Царський уряд, передбачаючи неминучість селянської реформи, змушений був вживати заходів, спрямованих на зміну всієї системи державних кредитних установ. Позиковий банк було скасовано. Так само було ліквідовано і Державний комерційний банк з переданням усіх справ Державному банку (1860 р.). На останній було покладено завдання зміцнення грошової та фінансової системи. Банк мав право обліковувати векселі та інші термінові папери, видавати позики, за винятком іпотечних, купувати і продавати золото, срібло та цінні папери, приймати вклади на зберігання на поточний рахунок тощо. Однак він не мав права самостійної емісії, а лише випускав кредитні білети на вимогу уряду. Банк випускав кредитні білети для комерційних цілей в кожному випадку за спеціальними наказами. З середини 90-х рр. більшу частину вкладів становили казенні суми. Відповідно до цього ресурси Державного банку формувалися переважно з казначейських вкладів і кредитних білетів. Депозити приватних осіб і промисловості переважно концентрувалися в акціонерних банках. Активні операції забезпечили банку вагомі успіхи: сума обліку векселів і

спеціальні поточні рахунки під векселі зросли з 32 млн крб. у 1861 р. до 261 млн крб. у 1900 р.; позики і спеціальні поточні рахунки під процентні папери — відповідно з 11 млн до 73 млн крб.; кількість золота — з 82 млн до 843 млн крб., тобто більше, ніж у 10 разів. Хоча комерційні операції Державного банку були дуже великими, загальна сума обліково-позикових операцій всіх комерційних акціонерних банків зрівнялася наприкінці 80-х рр. з сумою цих операцій в Державному банку і надалі перевищила їх у кілька разів.

Відповідно до нового статуту, затвердженого у 90-х рр., Державному банку надавалося право враховувати векселі з двома і більше підписами; надавати позики під заставу державних паперів, акцій і різноманітних облігацій приватних спілок, під залізничні накладні та інші документи; купувати і продавати процентні папери; надавати позики під заставу нерухомості і під товари; купувати і продавати золото і срібло, російські та іноземні векселі та чеки, білети іноземних банків; приймати грошові вклади тощо. Банк став центральним емісійним закладом Російської імперії і разом з тим найбільшим комерційним банком короткострокового кредиту.

Іпотечний тривалий кредит мав десять акціонерних земельних банків і два великих державних банки — Селянський поземельний банк (1883 р.), Дворянський земельний банк (1885 р.), а також міські кредитні товариства.

Селянський поземельний банк, надаючи позики переважно заможній частині селян, допомагав дворянству на вигідних умовах продати свою землю. За 1883—1900 рр. було надано 170 тис. позик і продано селянам 12,6 тис. десятин землі.

Державний Дворянський земельний банк видавав довгострокові кредити спадковим дворянам-землевласникам під заставу їхньої земельної власності. За позиками банку позичальники зобов'язані були сплачувати певний відсоток зростання, на відшкодування позик тощо, проте менше, ніж платили позичальники Селянського банку. Банк діяв на території європейської Росії (крім Польщі, Прибалтики і Фінляндії) та Закавказзя.

Царський уряд сповна допомагав Дворянському банку — за рахунок держави він сплачував його збитки, знизив у 1897 р.

розмір процента за позиками, які видавав банк, дозволив приєднати до капітального боргу недоплати дворян за одержаними позиками тощо.

На початку XIX ст. виникли органи кредитування торгівлі. У 1806 р. в Одесі та Феодосії було відкрито філії Дисконтної контори, заснованої в Петербурзі у 1798 р. Після її реорганізації на Державний комерційний банк останній мав контори в Одесі (з 1819 р.), Києві (з 1839 р.), Харкові (з 1843 р.), Полтаві (з 1852 р.). Чималим кредитним центром був у 30—50-х рр. XIX ст. Бердичів, де було зосереджено 8 банківських домів. Тут діяло (до 1839 р.) агентство Польського банку (Варшава). Значні кредитні операції здійснювалися через Київський контрактний ярмарок. Ці операції здебільшого зводились до надання позик великим землевласникам під майбутній урожай.

В останній третині XIX ст. в Україні було засновано 12 комерційних банків: Київський приватний комерційний банк (1868 р.), Харківський торговельний (1870 р.), Київський промисловий (1871 р.), Миколаївський комерційний (1872 р.), Одеський дисконтний (1879 р.) та ін. Проте більшість з них існувала недовго. Наприкінці XIX — на початку XX ст. залишилося лише два українських комерційних банки — Київський приватний та Одеський дисконтний, до якого було приєднано, заснований у 1912 р. Одеський купецький банк. Ці українські банки посідали незначне місце в кредитній системі імперії Романових. Їхній основний капітал у 1913 р. становив менше, ніж 1,5 % основного капіталу комерційних банків Росії, обіг — 0,5 %, дисконт векселів — 0,6 %. Така роль українських банків, як і всіх так званих провінційних банків, пояснюється особливостями соціально-економічного розвитку Росії, тісним зв'язком приватних банків з Державним банком і Міністерством фінансів, колоніальною політикою російського царизму в Україні.

Основу кредитної мережі України становили філії столичних банків, до правлінь яких входили й українські підприємці. Так, Петербурзький міжнародний банк мав в Україні 35 філій, Об'єднаний банк — 31, Азовсько-донський — 23. Мережу дореволюційних банків (1916 р., без іпотечних банків) можна проілюструвати даними, наведеними у табл. 8.1.

Таблиця 8.1. – Мережа дореволюційних банків Російської імперії

Мережа банків	Контори і філії Держбанку	Філії КБ	Товариства взаємного кредиту	Міські банки
Всього в Росії	138	678	923	326
У тому числі в Україні	22	142	337	69
Частка України, %	15,9	20,9	36,5	21,1

Наприкінці XIX — на початку XX ст. інтенсивно зрощувався (зливався) банківський капітал з промисловим. Наприклад, Петербурзький міжнародний та Дисконтний банки були зв'язані з українською металургією та вугільною промисловістю; Азовсько-донський банк контролював більшість підприємств цукрової промисловості імперії Романових.

8.3. Податкова система на українських землях у складі Російської Імперії

Повна руйнація українських податкових національних традицій, яка передбачала помірність і доцільність оподаткування, розпочалась з втрати Україною її незалежності і повного поневолення Московською державою.

Ламаючи адміністративну систему України, яка за своєю демократичною суттю та універсальністю випереджала майже усі адміністративні системи світу, Москва почала запроваджувати й “свої” податки. Помірне мито було замінене Московським податком, що становив 5 % від продажної ціни товару.

Було введено подвірне оподаткування. Тобто запроваджено нову систему оподаткування населення прямими податками.

Запровадження подвірного оподаткування значно збільшило кількість платників податків за рахунок введення в їх число тих категорій населення, що раніше були звільнені від оподаткування: “задвірних”, “ділових людей”, половників та інших.

Загальну суму подвірного визначав уряд на чолі з урядником, а сільська громада чи міське управління розподіляли суму податку між всіма дворами. Подвірне оподаткування зберігалось до запровадження подушного, тобто до XVIII ст.

Основний прями́й податок Російської імперії – подушне, запроваджено в Україні в першій половині XVIII ст. Його сплачувало все чоловіче населення країни, крім дворян, духовенства і осіб, що перебували на державній службі. Розмір податку щороку визначався сумою, необхідною для утримання армії і флоту, і постійно збільшувався. У XVIII ст. подушне становило близько 50 % усіх надходжень до державного бюджету Російської імперії. Подушне сплачували до кінця XIX ст. З появою іноземних капіталістичних інвесторів і розвитком в пореформений час сільськогосподарського і ремісничо-промислового підприємництва подушна подать відміняється і вводяться майнові та інші прями́ податки.

Слід зазначити, що в Росії перші згадки про загальні кошториси державних доходів і видатків та кошториси окремих міст (як попередники бюджету в сучасному його розумінні) датовані ще 1645 р. Єдиних підходів до розробки кошторисів в той час не існувало, регулярне їх складання на державному рівні почалося лише з 1803 р.

Безпосередня заслуга у становленні і зміцненні російського бюджету належить видатному державному діячу М.М. Сперанському, автору відомого «Плану фінансів», складеного ним у 1809 р.

Одним з позитивних наслідків плану М.М. Сперанського було те, що він став підставою для запровадження єдиних правил складання щорічних державних розписів, вони проіснували до 1862 р. Сам розпис тримався суворо в таємниці і був недоступним для широких мас громадськості. Діяльність у галузі бюджету в Росії до 1862 р. характеризувалася надзвичайною секретністю і безконтрольністю, бюджетній практиці була притаманна також значна розпорошеність державних коштів. Бурхливий розвиток капіталізму в середині XIX ст. змусив царський уряд провести ряд реформ, зокрема фінансову реформу

1862 р., яка докорінно змінила бюджетну справу в Росії, були запроваджені такі принципи організації бюджету, як єдність (або повнота) бюджету, єдність каси, гласність та контроль за витрачанням державних коштів.

8.4. Зародження страхування в Російській імперії

До Росії епохи капіталізму класичне страхування прийшло із Західної Європи ще в XVIII ст. На той час у Петербурзі та Москві з'явилися філії англійських страхових компаній. Але вже у 1786 р. була встановлена державна монополія на страхову діяльність. Царицею Катериною II в 1781 р. було видано «Статут купецького судноплавства», який містив положення про морське страхування, а через 5 років спеціальним Маніфестом було введено норми страхування від вогню. Маніфест «Про заснування державного позичкового банку» дозволяв операції зі своїми клієнтами. З цією метою при банках створювалися страхові економії.

Найбільш поширеним страховим ризиком за тих часів була пожежа. Тому у 1827р. було створено Перше російське страхове товариство від вогню, а до 1913р. вже понад 300 страховиків, у тому числі 13 акціонерних товариств здійснювали такий захист. З відміною кріпосного права активізується розвиток страхової справи, орієнтованої на село. Створюється система земського страхування.

У другій половині XIX ст. спектр страхових послуг уже був досить широким, приймались на страхування будівлі, тварини, посіви, меблі, одяж, засоби транспорту, вантажі, певного розвитку набуло страхування життя. У дореволюційні часи одним із важливих центрів страхування Росії була Одеса. Тут існували самостійні страхові товариства, а також контори філій провідних страхових компаній Петербурга й Москви, іноземних страховиків. Особисте страхування виникло в 30-х рр. минулого сторіччя. У 1906р. був прийнятий закон про проведення страхування життя державними ощадними касами. Отже, у дореволюційній Росії існували майже всі відомі на ті часи види страхування та форми страховиків.

ТЕМА 9. ГРОШІ ТА ФІНАНСИ УКРАЇНИ У СКЛАДІ СРСР

- 9.1. Грошовий обіг на розділених українських землях.
- 9.2. Грошовий обіг на українських теренах під час Другої світової війни.
- 9.3. Грошовий обіг в СРСР після Другої світової війни.
- 9.4. Банківська система СРСР.
- 9.5. Податкова система СРСР.
- 9.6. Страхування в СРСР.

Розвиток економіки колишнього СРСР передбачав максимальну інтеграцію господарств союзних республік у загальносоюзному народногосподарському комплексі, формування якого завершилося у 60—80-х рр. Регулювалися структура та рівні економічного розвитку союзних республік та економічних регіонів. Планування і управління економікою були централізовані, лімітувався розподіл між союзними республіками, економічними регіонами і галузями фінансових, трудових, матеріально-технічних та інших ресурсів.

9.1. Грошовий обіг на розділених українських землях

У рамках проведення заходів щодо впорядкування грошового обігу на польських теренах 5 лютого 1919 р. було прийнято декрет, який проголошував, що валюта Польщі матиме назву лех, а її сота частина — грош. Але вже 28 лютого сейм прийняв указ, який відхилив попередній законодавчий акт і постановив, що грошовою одиницею буде злотий з сотою частиною грошем. Виконання указу мало здійснюватися Міністерством скарбу, але було реалізоване лише після грошової реформи 1924 р. Доти законним засобом платежу залишалася польська марка.

11 січня 1924 р. президент Польщі С. Войцеховський оголосив декрет про валютну реформу. Вона передбачала

поступову ліквідацію ПККП і введення нової валюти — польського злотого. Становлення акціонерного товариства Банку Польського почалося з лютого, коли Міністерство скарбу створило Організаційний комітет.

Емісія розмінних грошей вищої номінальної вартості відбувалася у формі малих білетів із зображенням варшавських пам'ятників: на 10 грошах — колона Зигмунта, на 20 — пам'ятник Коперникові, 50 — пам'ятник князеві Юзесру. Ці паперові гроші мали термін обігу до 31 січня 1925 р.

Хоча розмінні паперові білети були законним засобом платежу, їх використання мало деякі обмеження. Так, їх можна було виплачувати лише в межах 10 злотих за кожної сплати.

До польсько-німецької війни 1925 р. злотий був досить міцною валютою. За цим слідкував Банк Польський, якого не можна було назвати центральним банком країни, бо він конкурував із комерційними банками на депозитному та кредитному ринках. А керівництво банку вважало, що підтримувати комерційні кредитні установи повинен уряд.

На українських теренах, які перебували у складі Чехословаччини, грошовою одиницею була крона, яка містила 100 гелерів. Спершу в обігу використовувалися проштамповані банкноти, а 1926 р. було створено Національний банк Чехословаччини, який провадив емісійну діяльність.

Угорські крони склали основу грошового обігу в Закарпатті. Їхнє знецінення спричинило необхідність введення 1925 р. нової валюти, яка називалася пенге і поділялася на 100 філерів.

На півдні України, яка ввійшла до складу Румунії, грошовою одиницею була лея, яка поділялася на 100 бань.

Формування грошової системи СРСР, до якого належала більша частина території України, почалося після Жовтневого перевороту 1917 р. У перші роки існування Республіка Рад була змушена використовувати грошові знаки, випущені попередніми урядами. В обігу зберігалися царські рублі, державні кредитні білети Тимчасового уряду номінальною вартістю 250 і 1000 руб. та казначейські знаки -«керенки» (20 і 40 руб.). Крім того, тривала громадянська війна, під час якої діяла велика кількість різноманітних угруповань, що випускали власні гроші. Якщо додати до них приватні та місцеві емісії, отримаємо в сумі

2200 різноманітних грошових знаків, які перебували в обігу на території колишньої Російської імперії.

Рис. 9.1. 250 руб. 1917 року – гроші Тимчасового уряду, які перебували в обігу п'ять років до 1922 р.

У 1921 р. було проголошено нову економічну політику, яка, зокрема, передбачала повернення до грошових відносин. Величезна інфляція, яка панувала в країні, вимагала нових номіналів. Того ж року було випущено «Зобов'язання РРФСР» номінальною вартістю 1, 5 і 10 млн руб.— односторонні, без малюнка, виконані на кольоровому папері з водяним знаком у вигляді герба РРФСР.

Рис. 9.2. «Зобов'язання РРФСР» номінальною вартістю 1 млн руб.

Перший захід щодо впорядкування грошового обігу провели наприкінці 1921 р. Тоді радянський уряд випустив нові гроші – державні грошові знаки 1922 р. номінальною вартістю 1,3,5,10,25,50,100, 250, 500, 1000, 5000 і 10000 руб. Було проведено деномінацію, за якою на 1 руб. цими знаками обмінювалися 10000 руб. грошовими знаками всіх попередніх зразків.

Рис. 9.2. Державний грошовий знак 1922 р.

З метою введення в обіг твердої валюти в жовтні 1922 р. Державний банк РРФСР отримав право випуску банківських білетів – червінців. Їх емісія залежала від золотих запасів держави.

Рис. 9.3. Один червінець 1922 р.

У 1936 р. вперше було встановлено валютний курс рубля на основі американського долара, за яким 1 доллар відповідав 5 руб. 30 коп. У 1937— 1938 рр. провели поступову заміну всіх радянських грошей на нові — 1, 3, 5 і 10 червінців зразка 1937 р. та 1, 3, 5 руб. 1938 р.

Рис. 9.4. Один червінець 1938 р.

На червінцях вперше у 1938 р. було зображено В.І. Леніна. З банкнот зникли підписи відповідальних осіб і напис про розмінність білетів на золото.

9.2. Грошовий обіг на українських теренах під час Другої світової війни

У серпні 1941 р. українські землі знову було розділено, тепер уже гітлерівською Німеччиною. Галичина відійшла до Польського генерал-губернаторства; на решті території Радянської України було створено рейхскомісаріат «Україна» зі столицею в Рівному; Буковина і частина Південно-Східної України стали складовою Румунського генерал-губернаторства, яке управлялося королівським урядом Румунії.

Регулювання грошового обігу тепер провадив новий окупаційний уряд. Німецька влада ще до початку Другої світової війни розробила проект мережі військових кредитних закладів,

яка мала імперські кредитні каси та спеціальні емісійні банки. Обидві структури могли здійснювати емісію грошей. Імперські кредитні каси випускали білети (свідоцтва) — військові державні знаки єдиного зразка для всіх окупованих країн, обов'язкові до приймання поряд із національними грошовими знаками, які залишалися в обігу. Спеціальні емісійні банки мали право випуску власних грошових знаків, виражених у національних грошових одиницях.

Територію Галичини обслуговував створений 1940 р. емісійний банк у Кракові, який провів дві емісії злотих із різними датами.

На Галичині для фінансування боротьби українського народу за незалежність використовувалися грошові квитанції — бофони.

На території рейхскомісаріату «Україна» спершу в обіг вводилися військові марки — білети імперських кредитних кас номінальною вартістю 1,5, 10 і 50 рейхспфенігів, а також 1 і 2 рейхсмарки. При цьому радянський рубль зберігав законну платіжну силу і приймався з розрахунку 10 руб. за 1 марку, що в п'ять разів перевищувало довоєнний курс.

З 1 червня 1942 р. у м.Рівне почав свою діяльність Центральний емісійний банк України. Гроші цього банку у купюрах 1, 5, 10, 20, 50, 100, 200 та 500 карбованців мали такий паритет: 1 карбованець дорівнював 1 рублю, 10 карбованців — 1 рейсмарці. Населення мусило обміняти радянські гроші на карбованці. При обміні суми більше 20 руб. “нові гроші” не видавалися на руки, а зараховувалися на безпроцентний “рахунок заощаджень”.

Рис. 9.5. П'ять карбованців 1942р.

Замість німецьких військових рейхсмарок, які ще називалися «платіжними засобами забезпечення для німецьких збройних сил», на територіях окупованих земель від початку 1945 р. було введено нові армійські грошові знаки — «розрахункові знаки німецьких збройних сил», їх випустило головне управління імперських кредитних кас для військовослужбовців, які виїздили за кордон. На них повинні були обмінюватися німецькі рейхсмарки та інші окупаційні гроші, отримані військовим персоналом. На територіях завойованих держав солдати вермахту мали отримувати на ці розрахункові знаки за встановленим курсом окупаційні чи місцеві гроші.

На тих територіях СРСР, які не потрапили під німецьку окупацію або поступово від неї звільнялися, в обігу далі перебували рублі. З огляду на обмеженість доходів радянський уряд був змушений фінансувати свої видатки через емісію нових грошей. Крім того, було введено карткову систему, а ціни на ринках перевищували довоєнні в 10-15 разів.

9.3. Грошовий обіг в СРСР після Другої світової війни

Фінансування військових видатків під час Другої світової війни спричинило значне зростання грошової маси в країнах-учасниках. Після її закінчення в багатьох європейських державах відбулися реформи з метою впорядкування грошових систем. Не став винятком і Радянський Союз, в якому за 1941—1945 рр. кількість грошей в обігу збільшилася в 4 рази і зросла до 74 млрд руб.

Грошова реформа передбачала кілька заходів. Так, карткову систему мали скасувати ще 1946 р. Але неврожай, спричинений посухою, унеможливив проведення цього заходу. Натомість у кінці 1946 р. було введено єдині ціни, які становили певний середній рівень між високими комерційними та низькими пайковими.

14 грудня 1947 р. Рада Міністрів СРСР та найвищий партійний орган ЦК ВКП(б) прийняли Постанову «Про

проведення грошової реформи і скасування карток на продовольчі й промислові товари». Реформа передбачала заміну старих грошових знаків на нові за курсом 10 до 1. При цьому не підлягали обмінові металеві монети, які далі приймалися за номінальною вартістю.

За підготуванням грошової реформи стежив Й. Сталін. Дослідники вважають, що завдяки йому купюри нового зразка дещо нагадували банкноти Російської імперії.

Грошова реформа також передбачала переоцінювання вкладів населення в ощадних касах і Державному банку. При цьому обмінові не підлягали вклади сумою менше 3000 руб. До речі, їхня частка у структурі депозитів складала 80%. Для інших установлювалися такі співвідношення: вклади в розмірі від 3 до 10 тис. переоцінювалися за курсом 3:2, а більше 10 тис.— 2:1. Захід було проведено попри той факт, що, за даними Державного банку СРСР, 1947 р. на вкладах містилося лише 15% грошових заощаджень населення. Залишки на рахунках державних установ переоцінюванню не підлягали.

Реформа тривала від 16 по 29 грудня 1947 р. Після її проведення грошова маса скоротилася до 16 млрд руб., причому обміняли 37,2 млрд руб. Ще майже 30 млрд залишилося на руках у населення. Реформа мала конфіскаційний характер, оскільки не перерахували заробітків, стипендій чи пенсій. Крім того, невелика її тривалість спричинила масову спекуляцію, паніку й величезні черги.

Зменшення кількості грошей в обігу дозволило з часом знизити ціни на товари широкого вжитку. Це збільшило купівельну спроможність рубля та зумовило зростання його офіційного курсу стосовно іноземних валют. 1 березня 1950 р. Рада Міністрів СРСР прийняла Постанову «Про переведення курсу рубля на золоту основу і про підвищення курсу рубля стосовно до іноземних валют», за якою встановлювався золотий вміст рубля на рівні 0,222168 г щирого золота, внаслідок чого один долар США уже дорівнював 4 руб.

Бурхливий розвиток економіки СРСР, який спостерігався протягом 50-х рр. ХХ ст., спричинив зростання грошової маси. З метою її обмеження було проведено грошову реформу, яка оголошувалася 4 травня 1960 р. Постановою Ради Міністрів «Про

зміну масштабу цін і заміну грошей, що перебували в обігу, на нові». Вона передбачала деномінацію рубля за курсом 10:1.

Рис. 9.6. Десять рублів 1960 р.

У 1990 р. Рада Міністрів Української РСР відзначала зростання грошових доходів, які не забезпечувалися товарною масою, вивіз товарів за кордон, поширення спекуляції. З метою захисту інтересів споживачів, особливо соціальне незахищеного населення, 22 жовтня було прийнято Постанову «Про захист споживчого ринку в Українській РСР», яка передбачала з 1 листопада продаж продовольчих і непродовольчих товарів здійснювати з використанням карток споживача з купонами. Виняток було зроблено для громадського харчування, продажу книжок, газет і журналів, товарів для новонароджених, продуктів дитячого харчування, обслуговування в комерційних і комісійних магазинах, аптеках, на аукціоні, оплати послуг та ін. Крім того, передбачалося, що продаж товарів вартістю понад 1500 крб. мав здійснюватися без карток споживача, але за чеками Ощадбанку тільки жителям республіки.

Отже, з 3 листопада 1990 р. раз на місяць, крім рубльової готівки, громадяни отримували листи з купонами на суму 70% їхніх грошових доходів після оподаткування. Вони повинні були давати їх продавцеві в магазині, який відрізував від листа купони на суму покупки. Поряд із цим оплата здійснювалася рублями.

9.4. Банківська система СРСР

Унаслідок Жовтневого перевороту 1917 р. більшовики захопили установу Державного банку в Петрограді. Але працівники саботували рішення «уряду робітників і селян» та відмовилися видавати кошти на його потреби. Лише за два місяці більшовики змогли встановити контроль над центральною банківською установою.

Такі ж проблеми виникли і з приватними комерційними банками, їхні власники припинили видачу коштів націоналізованим підприємствам, фінансуючи поряд із цим контрреволюційні виступи. 14 грудня 1917 р. (за старим стилем) загони Червоної гвардії захопили 28 банків і 10 банківських відділень. Того ж дня було видано декрет про націоналізацію банків, який вводив державну монополію на ведення банківської діяльності. Ліквідовувалися Дворянський земельний і Селянський поземельний банки, іпотечні банки та інші кредитні установи, крім мережі ощадних кас.

Усі приватні кредитні установи підлягали націоналізації та об'єднувалися з Центральним банком, який через місяць отримав назву Народного банку Російської Республіки (пізніше — Народний банк РРФСР). Об'єднання банків тривало до кінця 1919 р. У результаті його проведення до Народного банку перейшли всі активи і пасиви зліквідованих установ, були конфісковані готівкові гроші й коштовності, що зберігалися в сейфах.

У своїй роботі Народний банк керувався декретами й постановами Ради народних комісарів, наказами Народного комісаріату фінансів, а також статутом, прийнятим ще 1894 р. Основним завданням банку була емісія паперових грошей. Щоб якось здійснювати контроль за грошовою масою, всі державні установи і підприємства зобов'язувалися зберігати свої готівкові кошти на рахунках у банку. Але, попри це, інфляція зростала.

19 січня 1920 р. було прийнято декрет Ради народних комісарів про ліквідацію Народного банку і передачу його активів та пасивів Центральному бюджетно-розрахунковому управлінню Наркомфіну.

Нова економічна політика сприяла відновленню банківської справи. Урядовими постановами було створено Державний банк РРФСР, який почав діяльність 16 листопада 1921 р. Його основними завданнями визначалися кредитування промисловості, сільського господарства, товарообігу та впорядкування грошового обігу. Характерне для того часу знецінення грошей не сприяло залученню депозитів. Тому основними кредитними ресурсами банку були кошти з державного бюджету. Ставки за кредитами, хоча були дуже високими (8—12% на місяць), не вирішували проблеми знецінення коштів, бо інфляція була ще вищою.

У листопаді 1921 р. Державний банк отримав монопольне право на проведення валютних операцій. На підставі цього він установлював офіційний курс на коштовні метали та іноземні валюти, регулював дозволені згодом приватні валютні угоди.

Відновлення кооперації сприяло появі 30 травня 1922 р. постанови Всеукраїнської кооперативної ради про відкриття Всеукраїнського кооперативного банку, який став наступником Українбанку.

Українбанк був розрахунковим центром кооперації як у межах країни, так і за кордоном, оскільки мав установлені кореспондентські відносини з європейськими банками. Крім того, Всеукраїнський кооперативний банк видавав різнострокові кредити й виконував функції товарного центру, закупаючи продукцію кооперативів.

Величезна популярність кооперації не відповідала політиці радянського уряду, який з 1928 р. розпочав колективізацію. Ліквідація кооперативів призвела до припинення діяльності їхнього фінансового центру — Українбанку. У Росії його відповідником був Всеросійський кооперативний банк (Всекобанк). Філії останнього та Українбанк було ліквідовано на початку 1930 р. під час проведення кредитної реформи.

Найбільшою банківською установою СРСР, окрім Державного банку, був створений у жовтні 1922 р. Торговельний промисловий банк (Промбанк), який мав сприяти розвитку промисловості, транспорту, зовнішньої та внутрішньої торгівлі. Він був організований у формі акціонерного товариства зі статутним капіталом у розмірі 5 млн золотих рублів, але всі його

акції належали державним органам чи підприємствам. Промбанк надавав кредити під товари чи товарні документи, проводив облік векселів, залучав депозити.

Для фінансування потреб електрофікації наприкінці 1924 р. було створено Електробанк. Надаючи довгострокові кредити, він мав сприяти розитковій електропромисловості та електропостачання.

Перший комунальний банк на території України виник у 1923 р. у Харкові. Згодом на території СРСР налічувалося 45 таких установ, які 1925 р. отримали свій фінансовий центр — Центральний банк комунального господарства і житлового будівництва (Цекомбанк). Якщо місцеві комунальні банки надавали переважно короткострокові кредити, то Цекомбанк провадив довгострокове кредитування будівництва.

Кредитування сільського господарства від 1924 р. здійснювалося Центральним сільськогосподарським банком (ЦСГбанк), який об'єднував республіканські банки і товариства сільськогосподарського кредиту, їхні власні та залучені кредитні ресурси доповнювалися бюджетними асигнуваннями. Діючий в нашій республіці Укрсіль-банк працював з Українбанком.

12 грудня 1922 р. за участю шведського капіталу було створено Російський комерційний банк (Роскомбанк), який мав обслуговувати зовнішню торгівлю. У 1924 р. іноземну частку викупили Народний комісаріат і Державний банк, а сам банк реорганізували у Банк для зовнішньої торгівлі СРСР (Зовнішторгбанк). Від 30-х рр. ХХ ст. він єдиний (крім Державного банку) міг установлювати кореспондентські відносини з іноземними банками.

Крім того, 1923 р. почалося відродження ощадних кас, які розміщували облігації державних позик, залучали вклади, розмір яких не був вражаючим через постійне знецінення радзнаків.

У період непу відомі випадки утворення на українських землях приватних банків. Так, у Харкові 1922 р. виник Банк взаємного кредиту. У його статуті зазначалося, що метою діяльності було фінансування малого та середнього бізнесу у провідних галузях господарства.

З метою розмежування клієнтури між банківськими

установами в лютому 1928 р. почалася реорганізація банківської системи. Промбанк перетворили на Банк довгострокового кредитування промисловості та електрогосподарства (БДК). Йому передали активи й пасиви ліквідованого Електробанку. Довгострокове кредитування провадили також Цекомбанк і частково ЦСГбанк.

Державний банк здійснював короткострокове кредитування, обслуговував клієнтів союзного та республіканського значення, транспортні й торговельні підприємства, надавав кредити іншим банкам. У 1929 р. було прийнято його статут, за яким Центральний банк СРСР мав регулювати грошовий обіг і провадити короткострокове кредитування.

З метою обмеження комерційного кредиту й заміни його банківським 30 січня 1930 р. розпочалася кредитна реформа. На першому етапі її проведення всім державним і кооперативним організаціям заборонялося відпускати товари і надавати послуги в кредит, а також здійснювати авансові платежі. Крім того, всі розрахунки тепер необхідно було проводити через банк, а вільні кошти мали зберігатися в Державному банку. Зміни в банківській системі передбачали чітке розмежування строків надання кредитів. Так, спеціалізовані банки могли передавати лише довгострокові кредити, а Державний банк — короткострокові. Крім того, було ліквідовано філії спеціалізованих банків, які відтоді мусили проводити свої операції через філії Державного банку.

Наступний етап кредитної реформи на початку 1931 р. передбачав новий порядок розрахунків між господарськими організаціями, який мав на меті припинення автоматизму на відповідній ділянці роботи. На практиці це означало, що Державний банк має оплачувати рахунки постачальників лише в межах тих коштів, які були в розпорядженні покупця, і за згодою останнього.

Улітку того ж року постановою Ради праці та оборони від 23 липня 1931 р. було чітко розмежовано поняття власних і залучених обігових коштів, що дозволило визначити потребу в банківському кредиті. Короткостроковий кредит міг видаватися Державним банком лише на утворення запасів сировини, матеріалів чи обігових коштів, пов'язаних зі специфікою

виробництва і збуту товарів. Були також установлені основні принципи кредитування, які передбачали цільове використання, строковість, поверненість і забезпеченість. Обов'язковою вимогою для отримання кредиту було виконання позичальником плану. Державний банк міг уживати певних заходів щодо несумлінних позичальників, які передбачали, наприклад, продаж заставлених цінностей для погашення заборгованості.

Кінцевим етапом реформи можна вважати травень 1932 р., коли остаточно було розмежовано функції між Державним банком та банками довгострокових вкладень, які створювалися в системі Наркомфіну СРСР. Ними були вже діючі Промбанк, Всскобанк, Цекомбанк і новостворений Сільгоспбанк. Вони повинні були кредитувати капітальне будівництво, фінансувати транспорт, зв'язок, сільське господарство і т. д.

До сфери діяльності Державного банку належали планове кредитування народного господарства, організація грошового обігу і розрахунків, касове виконання бюджету і проведення міжнародних платежів.

Після закінчення Другої світової війни зміни передовсім торкнулися ощадної справи. У 1948 р. було прийнято новий статут державних трудових ощадних кас СРСР, за яким, oprіч традиційних операцій, вони могли здійснювати безготівкові розрахунки й переказувати заробітну платню робітникам на їхні рахунки, їхня мережа стрімко розширювалась, і на кінець 1960 р. в Україні налічувалося 11,5 тис. установ.

Відповідно до указу Верховної Ради СРСР від 7 квітня 1959 р. було проведено нову реорганізацію спеціалізованих банків. Державному банкові передали функції ліквідованого Сільгоспбанку, а Всесоюзному банкові фінансування капітальних вкладень (Будбанку СРСР), створеному на основі Промбанку, — операції ліквідованого Цекомбанку. У 1972 р. Будбанк мав понад 1200 контор на теренах СРСР. Він здійснював фінансування і довгострокове кредитування всіх галузей народного господарства.

Передання у 1963 р. ощадкас із відомства Міністерства фінансів до структури Державного банку СРСР привело до того, що останньому автоматично перераховувались усі залишки вкладів населення на перше число нового року, які

використовувалися на поповнення кредитних ресурсів.

У липні 1987 р. відбулася ще одна реорганізація кредитної системи. Нові спеціалізовані банки надавали послуги для зовнішньої торгівлі (Зовнішньоекономічний банк СРСР), сільського господарства (Агропромисловий банк), промисловості (Промисло-вобудівельний банк), соціальних послуг (Житловосоціальний банк) та нагромадження заощаджень (Ощадний банк). Державний банк СРСР і далі виконував функції головного банку країни та обслуговував її уряд. На нього поклали розроблення зведеного кредитного плану, планів розподілу ресурсів і кредитних вкладень по всіх банках.

9.5. Податкова система СРСР

У 1930р. в СРСР було здійснено податкову реформу, яка замінила 86 податкових платежів і зборів двома – податком з обігу й податком з чистого прибутку, стягнення яких здійснював Наркомфін, а місцеві податки – територіальні органи радянської влади.

Податок з обігу (або з обороту) був фактично універсальним акцизом, оскільки включався в остаточну роздрібну ціну товару, і в підсумку його сплачував споживач.

З початком Великої Вітчизняної війни (1941-1945 рр.) економіка країни була відразу переорієнтована на воєнні потреби. Водночас зросли податки з населення (до 14 % бюджетного значення). Було введено воєнний податок (стягувався до 1946 р.), податок на неодружених та незаміжніх, а з 1944 р. до сплати залучалися і малосімейні, що мали одну чи дві дитини. Були також підвищені ставки сільськогосподарського податку.

На окупованій території України німецькі окупанти встановили 25 видів грошових податків, серед яких податок з обігу, прибутковий, податок зі спадщини. Крім того, було введено безліч місцевих податків.

Особливо важливі заходи щодо зниження податків з населення були проведені після 1953 р. Перш за все це стосувалося реформи сільськогосподарського податку, яка

суттєво виправила недоліки в оподаткуванні сільського населення. На основі нового закону був здійснений перехід до оподаткування за твердими ставками кожної сотки з присадибних ділянок.

Окрім обов'язкових платежів державних підприємств і організацій, державний бюджет СРСР поповнювався за рахунок податків з кооперативно-колгоспних підприємств та організацій, податків з населення, місцевих податків та зборів, неподаткових доходів та коштів, що надходили на основі державного кредиту. Система оподаткування в Радянському Союзі практично не змінювалася протягом багатьох років, доки країна з такою назвою не припинила своє існування.

9.6. Страхування в СРСР

До революції 1917 р. на Україні широко розвинулася страхова кооперація (до війни її майже не було); 1918 р. постав Український коопераційний страховий союз (Страховий союз) як центральна установа для організації загального коопераційного страхування; за воєнного комунізму його було ліквідовано. Як у всьому СРСР, так і на Україні страхування монополізовано, страхові товариства ліквідовано, а їх майно націоналізовано. Виняток зроблено 1922 р. для кооперативів, яким дозволено взаємне страхування рухомого майна і товарів при Всеукраїнському коопераційному страховому союзі (Коопстрах), що обслуговував на території України всі види кооперації (1926 — 1927 рр. він мав на 672,2 млн карб. забезпечених сум). Цей тип страхування був ліквідований 1930 р. Селянські двори підлягали обов'язковому державному страхуванню від пожеж, пошестей худоби, градобою і транспортних аварій. Адміністрація страхової справи була від 1925 р. централізована. Державне страхування здійснювалося на всій території СРСР єдиною організацією — Держстрахом у Москві.

Під час колективізації постав хаос і безправ'я у страховій системі, бо Держстрах відмовлявся платити сільським господарствам відшкодування, мовляв, вороги свідомо вбивали худобу й нищили сільськьгосподарський інвентар, щоб не йти до

колгоспів. Тоді обов'язкове страхування охоплювало не тільки майно кооперації і приватних осіб, але й державних підприємств з госпрозрахунком. Щойно 1956 р. страхування майна державних підприємств і організацій скасовано і залишено винятково страхування колгоспно-кооперативної власності й особистої власності громадян. У 1958 р. проведено деяку децентралізацію страхової адміністрації на користь союзних республік. Головне управління державного страхування СРСР при Міністерстві фінансів СРСР перетворено на відділ державного страхування, з обмеженням його компетенції до координації державного страхування союзних республік. Місцеві органи державного страхування в УРСР (управління, інспекції) були підпорядковані Держстрахові УРСР, що працював на засадах госпрозрахунку. Органи Міністерства фінансів контролювали органи Держстраху УРСР на місцях.

В УРСР існували два типи страхування: майнове й особове, які поділяються на обов'язкове і добровільне. Обов'язковому страхуванню (від вогню, градобою, пошестей худоби та ін. нещасть) підлягає майно колгоспів, господарств громадян і державне майно, що здається в оренду громадянам; так само обов'язкові різні форми соціального забезпечення, а також страхування пасажирів транспорту. До добровільного майнового страхування належить: страхування в колгоспах на племінну худобу, урожай садів і сільськогосподарську техніку, а в господарствах громадян — на хатнє майно, будівлі й худобу; до особового: мішане страхування життя, довічне страхування, страхування на випадок смерті або втрати працездатності, від нещасних випадків та ін.

За своєю суттю радянське страхування мало чим віджрізнялося від страхування в країнах ринкової економіки. Різниця полягала в тому, що страхові внески застрахованих у вільній ринковій системі становлять страховий капітал (фонд) страхових організацій і не можуть видаватися на інші цілі, натомість в СРСР йшли на збільшення страхового фонду й ними держава користувалася відповідно до своїх потреб. Ідея страхування спільноти втрачає тут глузд і перетворюється на «державне» страхування.

ТЕМА 10. ФОРМУВАННЯ ГРОШОВОЇ ТА ФІНАНСОВОЇ СИСТЕМ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ

10.1. Становлення грошової системи України після 1991 р.

10.2. Формування основних елементів фінансової системи України.

10.2.1. Особливості побудови банківської системи в Україні.

10.2.2. Формування податкової системи нової держави.

10.2.3. Становлення страхової справи України.

У 1991 р., коли на карті світу з'явилися п'ятнадцять незалежних держав, утворених на теренах колишнього СРСР, почався новий етап у розвитку грошей і фінансів в Україні. У тяжких умовах зміни економічного ладу поставала самостійна грошово-кредитна система, творці якої намагалися зберегти вікові традиції та адаптувати їх до нових реалій.

10.1. Становлення грошової системи України після 1991 р.

Становлення України як незалежної, суверенної держави обумовило необхідність створення власної грошової системи, яка забезпечувала б можливість українським владним структурам самостійно керувати грошовим обігом та грошовим ринком в інтересах розвитку національної економіки. Організаційно-правові засади створення грошової системи України були закладені в Законі України «Про банки і банківську діяльність», ухваленому Верховною Радою України 20 березня 1991 р. Цим законом Національному банку України надавалося монопольне право здійснювати емісію грошей на території України та організовувати їх обіг, забезпечувати стабільність грошей, проводити єдину грошово-кредитну політику тощо. Це означало, що ніякі інші органи нашої країни, а тим більше інших країн, не мали права втручатися в цю сферу. Відтак обіг грошей на нашій території ставав підвладним виключно органам української

держави.

Рис. 10.1. Купюри купюно-карбованців зразка 1991 р.

10 січня 1992 р. були запроваджені українські купюно-карбованці багаторазового користування як доповнення до рубльової грошової маси. Тобто в обігу одночасно опинилися два види валюти — попередні рублі, емісія яких перейшла від союзного уряду до Російської Федерації, та купюно-карбованці, право емісії яких було закріплено за НБУ. Весь безготівковий оборот продовжував обслуговуватися виключно попередньою, тепер уже російською валютою — рублями.

а) 1991 рік

б) 1993 рік

Рис. 10.2. Карбованці

Проте паралельний обіг рубля і купоно-карбованця не приніс Україні очікуваних позитивних наслідків. Навпаки, досить швидко виявилися значні недоліки двовалютної системи грошового обороту. Вона істотно ускладнювала управління внутрішнім готівковим обігом, організацію внутрішніх безготівкових розрахунків та зовнішніх розрахунків, насамперед з Російською Федерацією. Незабаром купоно-карбованець втратив свої початкові переваги перед рублем і став швидко знецінюватися. Виникли помітні перебої у внутрішніх і зовнішніх платежах.

Щоб послабити негативні наслідки паралельного обігу двох валют, Президент України Указом «Про реформу грошової системи України» від 12 листопада 1992 р. запровадив купоно-карбованець у сферу безготівкового обороту і вилучив з нього рубльові гроші. Нові гроші були названі «український

карбованець», дістали статус тимчасових національних грошей і стали єдиним на території України засобом платежу.

На другому етапі Національний банк України, спираючись на норми Закону України «Про банки і банківську діяльність» (1991 р.), відпрацьовував окремі елементи та організацію функціонування грошової системи.

25 серпня 1996 р. Президент України підписав Указ «Про грошову реформу в Україні», згідно з яким з 2 по 16 вересня 1996 р. з обороту був вилучений український карбованець і введена постійна грошова одиниця — гривня та її сота частина — копійка.

Слід зазначити, що гривня має високий ступінь захисту, який постійно підвищується (рис. 10.3).

а) 1992 рік

б) 1996 рік

в) 2004 рік

г) 2006 рік

Рис. 10.3. Вдосконалення художнього оформлення та елементів захисту гривні з 1992 року по 2006 рік

До основних елементів захисту відносять:

1. Водяний знак

- на банкнотах номіналом 1, 2, 5, 10 та 20 гривень зразка 1992 р. - зображення світлими лініями ТРИЗУБА, яке утворене внутрішньою структурою паперу, повторюється по всій площі банкноти і видиме при розгляді банкноти проти світла; на банкнотах пізнішого випуску - видиме при розгляді банкноти проти світла зображення на білій площині банкноти в різних відтінках (світліших та темніших від паперу) портрета, що утворене внутрішньою структурою паперу і яке повторює портрет, надрукований на лицьовому боці банкноти.

2. Захисна стрічка

- у банкнотах номінальною вартістю 1(1995 р.), 2 (1995 р.) та 5 (1997 р.) у товщі паперу між водяним знаком та портретом вертикально розміщена полімерна металізована стрічка з

кодованим номіналом шириною приблизно 1,3 мм, яку видно при розгляданні банкноти проти світла як темну смужку з прозорим написом "1 ГРИВНЯ", "2 ГРИВНІ" та "5 ГРИВЕНЬ", що повторюються;

- у банкнотах номінальною вартістю 1 (1994 р.), 5 (1994 р.), 10 (1994 р.), 50 та 100 гривень у товщі паперу розміщена вертикальна полімерна стрічка шириною приблизно 1 мм, яку видно проти світла. На ній є напис "УКРАЇНА" темного кольору, що повторюється. Його можна прочитати за допомогою збільшувального скла;

- у банкнотах номінальною вартістю 20 гривень зразка 1995 р. між водяним знаком та портретом розміщена вертикальна металізована "віконна" стрічка. З лицьового боку банкноти вона періодично (6 разів) виходить із товщі на поверхню паперу банкноти. Ця частина стрічки помітна, вона має вигляд блискучої пунктирної лінії. При розгляданні банкноти проти світла уся стрічка має вигляд безперервної темної лінії, що перетинає банкноту впоперек.

3. Рельєфні елементи

- елементи друку в банкнотах номіналом 2 (1995 р.), 5 (1994, 1997 рр.), 10 (1994 р.), 20 (1995 р.), 50 та 100 гривень, які виступають над поверхнею паперу, шершавість яких відчувається на дотик кінчиками пальців.

4. Суміщений малюнок

- малюнок, розташований в одному місці на лицьовому та зворотному боках банкноти, усі елементи якого збігаються та доповнюють один одного при розгляді банкноти проти світла (орнамент із лівого боку банкноти).

5. Райдужний друк

- поступовий перехід одного кольору захисної сітки, виконаної суцільними лініями без розривів, в інший (захисні сітки та орнаменти з обох боків банкноти).

6. Антисканерна сітка

- розташовані під різними кутами тонкі лінії, які при копіюванні або скануванні банкноти утворюють на копії "муар" (захисні сітки).

7. Кодоване латентне зображення

- приховане цифрове зображення номіналу на банкнотах 2 (1995 р.), 5 (1994, 1997 рр.), 10 (1994 р.), 20 (1995 р.), 50 та 100 гривень, видиме при розгляданні банкноти на рівні очей під гострим кутом проти світла при її оберті на 45 градусів (прямокутний орнамент праворуч від портрета) та приховане зображення ТРИЗУБА (цифрове позначення номіналу у верхніх кутах лицьового боку банкнот номіналом 2-20 гривень зразка 1992 р.).

8. Мікротекст

- напис безперервно повторюваного слова "УКРАЇНА" абрєвіатури "НБУ", які можна прочитати за допомогою збільшувального скла.

9. Знак для сліпих

- рельєфний елемент, розміщений у лівому нижньому куті лицьового боку банкнот 2 (1995 р.), 5 (1994, 1997 рр.), 10 (1994 р.), 20 (1995 р.), 50 та 100 гривень, який відчувається на дотик кінчиками пальців і визначає номінал банкноти.

10. Видимі захисні волокна

- хаотично розміщені в товщі та на поверхні паперу з двох боків банкноти сині волокна довжиною близько 6 мм - номінал 1-20 гривень зразка 1992 р.), сині та червоні волокна - номінал 1, 2, 5 гривень зразка 1994-1997 рр.

11. Невидимі захисні волокна

- хаотично розміщені в товщі та на поверхні паперу з двох боків банкнот волокна:

- довжиною близько 6 мм (номінал 1-20 гривень зразка 1992 р.), які в ультрафіолетових променях флуоресціюють

зеленим світлом;

- довжиною близько 4 мм (1 (1994, 1995 рр.), 2 (1995 р.), 5 (1994, 1997 рр.), 10 (1994 р.), 20 (1995 р.), 50 та 100 гривень), які в ультрафіолетових променях флуоресціюють жовтим і блакитним світлом та синім і зеленим світлом (1 (1995 р.), 2 (1995 р.), 5 (1997 р.) гривень).

12. Флуоресцентний номер

- надрукований методом високого друку чорною фарбою горизонтально (номінал 1 - 20 гривень зразка 1992 р.) та червоною фарбою горизонтально (1 (1994, 1995 рр.), 2 (1995 р.), 5 (1994, 1997 рр.), 10 (1994 р.), 20 (1995 р.) гривень) і вертикально (номінал 50 та 100 гривень), рівно, з однаковим інтервалом між цифрами номер банкноти, який в ультрафіолетових променях флуоресціює зеленим (номінал 1-20 гривень зразка 1992 р.) та світло-червоним (1 (1994, 1995 рр.), 2 (1995 р.), 5 (1994, 1997 рр.), 10 (1994 р.), 20 (1995 р.), 50 та 100 гривень) світлом.

13. Магнітний номер

- надруковані методом високого друку чорною фарбою горизонтально в один рядок, рівно та з однаковим інтервалом між цифрами серія та номер банкноти, які мають магнітні властивості (1 (1994, 1995 рр.), 2 (1995 р.), 5 (1994, 1997 рр.), 10 (1994 р.), 20 (1995 р.), 50 та 100 гривень).

14. Прихований номінал

- надрукований в центрі лицьового боку банкноти, крім 1 (1994, 1995 рр.), 2 (1995 р.), 5 (1994, 1997 рр.), 10 (1994 р.), 20 (1995 р.) гривень, невидимою фарбою номінал, який в ультрафіолетових променях флуоресціює зеленим світлом.

Рис. 10.4. Вдосконалення художнього оформлення гривні з використанням традиційної світової символіки. Сюжет у вигляді піраміди з «всевидячим оком» у верхньому куті ¹

15. Флуоресцентний друк

- елементи дизайну лицьового боку і зворотного боку банкнот та кодований малюнок (50 та 100 гривень), які в ультрафіолетових променях флуоресціюють жовтим, зеленим або жовто-зеленим світлом (залежно від номіналу).

16. Високий друк

- друк, яким виконано номери банкнот. Він залишає на

¹ Сыроед Т.Л. Банкноты. Описание внешнего вида и признаки подделки (гривни, рубли, доллары, ЕВРО). Практическое пособие. – Х.: ООО «Издательство Бурун Книга», 2003. – С 128.

папері потовщений із країв штриха відбиток фарби і рельєфний заглиблений слід. На зворотному боці папір, як правило, має опуклий рельєфний відбиток.

17. Орловський друк

- різкий перехід одного кольору у інший без розривів, накладання або зміщення ліній малюнка (портрет, написи, стрічки, орнаменти).

На третьому етапі відбувається подальше вдосконалення механізмів та інструментів грошової системи, що були розроблені на попередньому етапі. Важливою віхою тут стало прийняття Верховною Радою України в травні 1999 р. Закону «Про Національний банк України». Хоча в цьому законі безпосередньо про грошову систему мова не йде, проте ті функції НБУ, які становлять основу грошової системи, знайшли широке відображення. Це, зокрема, розділ IV «Грошово-кредитна політика», розділ V «Управління готівковим грошовим обігом», розділ VIII «Діяльність Національного банку щодо операцій з валютними цінностями». У них чітко виписані права та обов'язки НБУ щодо забезпечення стабільності національних грошей, регулювання грошового обороту, визначені методи та інструменти грошово-кредитної політики та інші види діяльності НБУ, що формують грошову систему країни.

10.2. Формування основних елементів фінансової системи України

10.2.1. Особливості побудови банківської системи в Україні

Початок формуванню в Україні власної банківської системи ринкового типу був покладений Законом «Про банки і банківську діяльність», ухваленим Верховною Радою 20 березня 1991 р.

В основу розбудови банківської системи України цим законом були покладені принципи, загальноновизнані у світовій практиці:

- дворівнева побудова;
- чітке функціональне розмежування між банками першого і другого рівнів;
- функціонування банків другого рівня на комерційних засадах та на договірних відносинах з клієнтурою;
- ліквідація монополії держави на банківську справу, можливість створення комерційних банків різних форм власності, лібералізація банківської діяльності;
- організація державного контролю і нагляду за банківською діяльністю і покладення цього завдання на центральний банк;
- незалежність центрального банку від державних органів виконавчої влади;
- формування загальносистемної інфраструктури забезпечення банківської діяльності та ін.

На сформованій цим законом правовій та концептуальній основі банківська система України за короткий строк пройшла складний, але досить результативний шлях розвитку. Найвагомими є результати в інституційно-структурному її розвитку.

Кількість банків за період 1992—2000 рр. зросла майже втричі, хоча, починаючи з 1996 р., кількість їх поступово скорочується.

Що стосується інфраструктури банківської системи, то помітних успіхів досягнуто у формуванні механізму міжбанківських

розрахунків, міжбанківського валютного ринку, ринку міжбанківського кредитування та рефінансування комерційних банків, у створенні системи банківського регулювання і контролю.

Певні успіхи досягнуті і в функціональному розвитку банківської системи. НБУ як центральний банк в основному опанував досить складний механізм монетарного регулювання і досяг помітних успіхів у стабілізації національних грошей, організовано провів у вересні 1996 р. завершення грошової реформи. Позитивний досвід НБУ накопичив і в інших напрямках діяльності: у регулюванні валютних відносин, обслуговуванні державного боргу, організації банківського обліку відповідно до світових стандартів, у нормативно-правовому та методичному забезпеченні діяльності комерційних банків тощо. Значно розширилася сфера функціонування комерційних банків, і вони накопичили цінний досвід роботи не тільки на традиційних напрямках, а й у нових для них сферах діяльності: на фондовому та валютному ринках, у сфері міжнародних відносин, на ринку міжбанківських кредитів, у взаємовідносинах з центральним банком, у банківському менеджменті тощо.

10.2.2. Формування податкової системи нової держави

З появою нових форм власності і методів господарювання стара податкова система перестала відповідати вимогам часу і не могла забезпечити потреби держави та громадян. Саме тому виникла потреба у проведенні податкової реформи в Україні.

Перші кроки до створення сучасної податкової служби були зроблені 1990 р., коли підприємництво в державі тільки-но почало зароджуватися. В той час на базі відділів державних доходів у фінансових органах були створені податкові інспекції, які підпорядковувалися Міністерству фінансів України.

22 серпня 1996 р. Президент України підписав Указ «Про утворення Державної податкової адміністрації України та місцевих державних податкових адміністрацій», а 30 жовтня 1996р. – Указ «Питання державних податкових адміністрацій», за яким податкова служба України фактично набула свого організаційного та структурного визначення.

Податкова служба вийшла з-під підпорядкування Міністерства фінансів України і стала центральним органом виконавчої влади України. Вона має жорстку вертикальну структуру. Її регіональні органи працюють виключно з огляду на загальнодержавні інтереси.

Була створена спеціальна служба – податкова міліція, яка з самого початку, тісно взаємодіючи з структурними підрозділами ДПА, підтвердила не лише доцільність її створення, але й необхідність її подальшого розвитку. У липні 2001 р. був створений Департамент боротьби з відмиванням доходів, одержаних злочинним шляхом.

За ці роки докорінно змінилася структура податкової служби та виділено додаткові джерела фінансування створення та розвитку матеріально-технічної бази служби. Для керівництва податкової служби безперечним є той факт, що спеціалісти, які забезпечують надходження більшої, вагомої частини доходів держави, повинні мати пристойні заробітки, правовий захист та створення належних умов праці.

Для підвищення ефективності роботи податкових органів, забезпечення найбільш раціонального використання трудових і фінансових ресурсів Державною податковою адміністрацією розроблено Програму модернізації податкової служби України, утворено Департамент розвитку та модернізації державної податкової служби.

Однією з серйозних проблем податкової служби є підготовка висококваліфікованих фахівців. За ці роки при Державній податковій адміністрації була розроблена та створена система підготовки та перепідготовки кадрів. Гордістю податкової служби є її вищий навчальний заклад – Академія державної податкової служби України, в якій навчаються майбутні податківці.

До системи органів державної податкової служби належать Державна податкова адміністрація України, державні податкові адміністрації в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі, державні податкові інспекції в районах областей, містах та районах у містах, а також міжрайонні, об'єднані державні податкові інспекції та спеціалізовані інспекції по роботі з великими платниками податків.

Податкові органи країни забезпечують надходження майже 80 % усіх доходів державного та місцевих бюджетів. При цьому вони здійснюють контроль та адміністрування майже 100 видів податків, зборів та обов'язкових платежів до бюджетів усіх рівнів та державних цільових фондів. Найвагомими джерелами доходів є податок на прибуток підприємства, податок на додану вартість, податок з доходів громадян, акцизні збори та збори за використання природних ресурсів, плата за землю.

Працівники податкової служби обслуговують сотні тисяч платників–юридичних осіб, мільйони підприємців та фізичних осіб.

Одним із основних напрямів діяльності ДПА України є законодавчі ініціативи. Податківці безпосередньо беруть участь у розробці проектів законодавчих та нормативних актів.

Державна податкова адміністрація ініціювала створення Податкового кодексу України. Протягом декількох років велася напружена робота з підготовки цього кодексу, який дасть змогу ефективніше працювати як підприємцям, так і податковій службі, покращити добробут країни та її громадян.

10.2.3. Становлення страхової справи України

Перші роки самостійності української держави характеризувалися заснуванням багатьох банків, торговельних корпорацій, інвестиційних компаній, інших комерційних структур. Ці суб'єкти, розвиваючи свій бізнес, доходили висновку про необхідність здійснення страхування. Оскільки на страховому ринку ще не було великих надійних компаній, то структури в інших галузях бізнесу почали засновувати своїх страховиків з метою власного обслуговування. Надалі страхові компанії такого типу почали працювати універсальніше, і не тільки в межах потреб своїх засновників.

З розвитком ринкових відносин у різних сферах виробництва постала потреба у створенні обслуговуючої, комерційної інфраструктури. Тому поряд з виникненням банків, торговельних посередників, зовнішньоекономічних фірм почали засновуватись і страхові компанії, які на перших порах брали на

себе внутрішньогалузеві ризики. Характерною особливістю таких компаній був великий вплив на їхню роботу міністерств, відомств, державних корпорацій тощо.

Окрім головних чинників, на процес масового виникнення страхових компаній у 1990 - 1993 рр. впливали такі чинники:

а) ініціатива науковців, фахівців, які запозичували досвід роботи страхового ринку в розвинених країнах;

б) засновницька робота профспілок, громадських організацій;

в) участь зарубіжних інвесторів (такі компанії були, як правило, невеликі і створювалися здебільшого з метою розвідки ринку, але після встановлення 20 %-ї межі участі нерезидентів у статутному фонді страховика майже всі вони припинили існування).

Не можна обминути й такий чинник, як створення страхових компаній з метою суто трастової діяльності - "гри на інфляції". Хоча зазначених компаній було не більш як 3 - 5 % ринку, вони у свій час завдали великої шкоди багатьом своїм клієнтам, не повернувши їм належних коштів і підірвавши цим довіру громадян до страхових компаній.

Отже, період 1990 - 1993 рр. характеризувався бурхливим зростанням кількості страхових компаній в умовах непорядкованого законодавства.

Після виходу в травні 1993 р. Декрету Кабінету Міністрів України "Про страхування" та створення восени 1993 р. Комітету у справах нагляду за страховою діяльністю почався новий етап розвитку страхового ринку України.

Було зареєстровано страхові компанії і видано ліцензії. Страхову діяльність визначено як виключний вид діяльності. При цьому здійснювати страхову діяльність стало можливим лише за тими видами, які вказані в ліцензії. Була запроваджена обов'язкова звітність страховиків за результатами року. Установлено певну залежність між обсягами максимального зобов'язання і розмірами страхових резервів.

Закон України "Про страхування", прийнятий навесні 1996 р. установив систему контролю за рівнем платоспроможності страховиків і порядок розрахунку резервів, посилив норми, що регулюють нагляд за страховою діяльністю, упорядкував види обов'язкового страхування. Було запроваджено нові вимоги до реєстрації страховиків, розмірів і структури їхніх статутних фондів, а також участі іноземних інвесторів. Отже, у період становлення ринкової економіки в Україні значною мірою зросли обсяги страхового ринку, і він набув якісного розвитку. Кінець 90-х рр. характеризуватиметься збільшенням числа страхових договорів, стабілізацією кількості страховиків та їх спеціалізацією за видами страхування, розвитком перестраховальних операцій як на внутрішньому (національному), так і на зовнішньому (світовому) страховому ринку. Особливо слід зазначити те, що ряд заходів як на законодавчому рівні, так і на рівні застосування чинників управління й організації страхового ринку зумовили постійне зростання розмірів страхових резервів. А це означає посилення фінансової надійності страховиків, рівня гарантійності виконання взятих ними зобов'язань.

ТЕСТИ ДЛЯ ПЕРЕВІРКИ ЗНАНЬ СТУДЕНТІВ ДО МОДУЛЯ 2

1. Які гроші перебували в обігу на території Галицької Русі поряд з празькими грошима у XVI ст.:

- а) напівгроші;
- б) динарії;
- в) гривні;
- г) рублі.

2. Як називалися дрібні монети, які прирівнювалися до трьох динаріїв:

- а) копійки;
- б) центи;
- в) третяки.

3. Які монети були розповсюдженими на Галичині наприкінці XIV ст.- на початку XV ст.:

- а) копійки;
- б) дукати угорського карбування;
- в) третяки.

4. Які монети були розповсюдженими на Поділлі наприкінці XIV ст.- на початку XV ст.:

- а) срібні динарії;
- б) дукати угорського карбування;
- в) італійські флорини.

5. Де були поширені дукати угорського карбування:

- а) на Галичині;
- б) на Запоріжжі;
- в) на Київщині.

6. Як називалися золоті угорські монети 1480 р.:

- а) копійками;
- б) центами;
- в) злотими.

7. Яка грошова одиниця дорівнювала 100 чеським грошам:

- а) флорин;
- б) рубль;
- в) злотий.

8. За часів правління якого короля почалося карбування ортіо:

- а) Яна II Казимира;
- б) Зигмунда III;
- в) Владислава II.

9. Які завдання передбачалися грошовою реформою у Польщі від 15 жовтня 1526 р.:

- а) стабілізація власної валютної системи;
- б) об'єднання власної валютної системи з литовською;
- в) введення нової грошової одиниці.

10. Як називалися монети, які карбувалися у 1338 р. за часів Казимира Великого;:

- а) краківські гроші;
- б) українські гривні;
- в) злоті.

11. Який новий вид монет було запроваджено у 1614 р.:

- а) копійку;
- б) цент;
- в) півторагрошовик.

12. Чим характеризувався грошовий обіг початку XVI ст.:

- а) зменшенням значення грошових монет і погіршенням їхньої якості;
- б) високою якістю грошових монет;
- в) монети Польсько-Литовської держави високо цінувалися в Європі.

13. Які монети карбувалися у Львові за часів Владислава Опольського:

- а) атичні статери;
- б) срібні систерції;
- в) напівгроші і динарії.

14. З ім'ям якого князя пов'язують випуск монет у Києві у XIV ст.:

- а) Володимира Ольгердовича;
- б) Володимира Мономаха;
- в) Ярослава Мудрого.

15. З якого матеріалу виготовлялися київські монети:

- а) золотого плющеного дроту;
- б) срібного плющеного дроту;
- в) мідного плющеного дроту.

16. Який документ забороняв надавати гроші в кредит та отримувати за це відсотки:

- а) Магдебурзьке право;
- б) канонічне право ;
- в) польське право.

17. Ким були організовані перші банки на території Польсько-Литовської держави:

- а) королем;
- б) шляхтою ;
- в) церквою.

18. З якого періоду у Польщі був відомий вексель:

- а) з XV ст.;
- б) з XIV ст.;
- в) з XVI ст.

19. Яке місто в Польщі було центром банківської справи:

- а) Краків;
- б) Варшава;
- в) Познань.

20. Хто здійснював ломбардні операції:

- а) євреї;
- б) поляки;
- в) литовці.

21. Найпоширенішою золотою монетою козацько-гетьманської доби була:

- а) дирхем;
- б) динарій;
- в) левендальдер.

22 Як називали турецькі піастри, які внаслідок жвавої торгівлі українських козаків із південними народами потрапляли на Запорізьку Січ:

- а) дирхем;
- б) динарій;
- в) лев.

23. Хто у 1658 р., ставши гетьманом, уклав з Польщею та Литвою Гадяцьку угоду, за якою на території Київського, Брацлавського та Чернігівського воєводств створювалося Велике князівство Руське, яке могло карбувати власну монету для оплати козацького війська:

- а) Б. Хмельницький;
- б) І. Виговський;
- в) І. Самойлович.

24. Чи карбував Богдан Хмельницький власну монету:

- а) так;
- б) ні;
- в) достовірно не відомо.

25. Хто з гетьманів наслідував турецькі й татарські монети у Валахії та польські чехи у с. Лисянка :

- а) Б. Хмельницький;
- б) І. Виговський;
- в) І. Самойлович.

26. У якому році І. Самойлович почав карбувати чехи в Севську:

- а) 1386 р.;
- б) 1686 р.;
- в) 1689 р.

27. Сировиною для виготовлення срібних монет були західноєвропейські талери, які в Росії називалися єфимками з ознакою:

- а) так;
- б) ні.

28. У кінці 1655 р. почався випуск мідних копійок, які за виглядом і вагою відповідали срібним. За встановленим примусовим курсом в обігу вони перебували за співвідношенням 1:1:

- а) так;
- б) ні.

29. Величезна кількість мідних копійок, значне зростання цін, бездіяльність царя стосовно фальшивомонетників призвели до зростання невдоволення серед простого люду, який 1662 р. підняв повстання у Москві, що дістало назву :

- а) Жовтнева революція;
- б) Срібний бунт;
- в) Мідний бунт.

30. Після повстання у населення 10 мідних викупувалися за 1 срібну копію:

- а) так;
- б) ні.

31. Грошова реформа, яку провів цар Петро I тривала :

- а) з 1689 р. по 1718 р.;
- б) з 1698 р. по 1718 р.;
- в) з 1698 р. по 1717 р.

32. У 1700 р. з'явилася нова мідна монета - денга, яка становила:

- а) чверть копійки;
- б) восьму частину копійки;
- в) півкопійки.

33. У 1700 р. з'явилася нова мідна монета - полушка, яка становила :

- а) чверть копійки;
- б) восьму частину копійки;
- в) півкопійки.

34. У 1700 р. з'явилася нова мідна монета - півполушка, які становила :

- а) чверть копійки;
- б) восьму частину копійки;
- в) півкопійки.

35. Яка частка грошових заощаджень населення, за даними Державного банку СРСР, 1947 р. містилася на вкладах банків:

- а) 80%;
- б) 15%;
- в) 99% .

36. Чому дорівнював один долар США після того, як 1 березня 1950 р. Рада Міністрів СРСР прийняла Постанову «Про переведення курсу рубля на золоту основу і про підвищення курсу рубля стосовно до іноземних валют», за якою встановлювався золотий вміст рубля на рівні 0,222168 г щирого золота:

- а) 4 руб;
- б) 10 руб.;
- в) 5 руб. 30 коп.

37. За яким курсом постанова Ради Міністрів від 4 травня 1960 р. «Про зміну масштабу цін і заміну грошей, що перебували в обігу, на нові» передбачала деномінацію рубля:

- а) 10 до 1;
- б) 2 до 1;
- в) немає правильної відповіді.

38. В якому році Рада Міністрів Української РСР з метою захисту інтересів споживачів, особливо соціально незахищеного населення, прийняла Постанову «Про захист споживчого ринку в Українській РСР», яка передбачала продаж продовольчих і непродовольчих товарів здійснювати з використанням карток споживача з купонами:

- а) 1990 р.;
- б) 1960 р.;
- в) 1987 р.

39. В якому році загони Червоної гвардії захопили 28 банків і 10 банківських відділень та було видано декрет про націоналізацію банків, який вводив державну монополію на ведення банківської діяльності:

- а) 1920 р.;
- б) 1916 р.;
- в) 1917 р.

40. Який банк почав діяльність 16 листопада 1921 р., а основними його завданнями визначалися кредитування промисловості, сільського господарства, товарообігу та впорядкування грошового обігу:

- а) Державний банк РРФСР;
- б) Промисловий банк РРФСР;
- в) Кооперативний банк РРФСР.

41. Який банк був організований у жовтні 1922 р. у формі акціонерного товариства зі статутним капіталом у розмірі 5 млн. золотих рублів, але всі його акції належали державним органам чи підприємствам:

- а) Державний банк РРФСР;
- б) Промисловий банк РРФСР;
- в) Торговельний промисловий банк (Промбанк)

42. Який банк було створено 12 грудня 1922 р. за участю шведського капіталу:

- а) Російський комерційний банк;
- б) Промисловий банк РРФСР;
- в) Торговельний промисловий банк (Промбанк).

43. Банківська справа СРСР була монополією держави:

- а) так;
- б) ні.

44. Коли були запроваджені купоно-карбованці:

- а) 1 січня 1992 р. ;
- б) 10 січня 1992 р.;
- в) 10 січня 1993 р.

45. Коли Президент України підписав Указ «Про грошову реформу в Україні», згідно з яким з обігу був вилучений український карбованець і введена постійна грошова одиниця — гривня, та її сота частина — копійка:

- а) 25 серпня 1996 р.;
- б) 10 січня 1992 р.;
- в) 25 серпня 1998 р.

46. Коли відбувся вихід Декрету Кабінету Міністрів України "Про страхування" :

- а) у травні 1993 року;
- б) 10 січня 1992 р.;
- в) 25 серпня 1998 р.

47. Сількі рівнів має банківська система України:

- а) один;
- б) два;
- в) чотири.

48. Послугами громадських кредитних установ могли скористатися лише селяни, які постраждали від стихійного лиха:

- а) так;
- б) ні.

49. Під час Другої світової війни кількість грошей в обігу Радянського Союзу:

- а) зросла до 74 млрд руб.;
- б) зменшилася в 2 рази;
- в) збільшилася в 4 рази .

50. За яким курсом обмінювалися металеві монети на нові грошові знаки після того, як 14 грудня 1947 р. Рада Міністрів СРСР та найвищий партійний орган ЦК ВКП (б) прийняли Постанову «Про проведення грошової реформи і скасування карток на продовольчі й промислові товари»:

- а) 10 до 1;
- б) 2 до 1;
- в) не обмінювалися .

51. Грошові позики громадських кредитних установ були:

- а) довгостроковими;
- б) короткостроковими;
- в) середньостроковими.

52. Процентна ставка за кредит, узятий на споживання, становила:

- а) 3,3%;
- б) 6,6%;
- в) 5%.

53. Процентна ставка за кредит, якщо позичені кошти йшли на виробничі цілі, становила:

- а) 3,3%;
- б) 6,6%;
- в) 5%.

54. Процентна ставка за кредит у зерні становила:

- а) 12%;
- б) 13%;
- в) 12,5%.

55. В середині XVIII ст. соціальний стан кредиторів приблизно був таким:

- а) 58% становила шляхта, 29% — духівництво, 7% — євреї та 6% — інші;
- б) 5% становила шляхта, 25% — духівництво, 66% — євреї та 4% — інші;
- в) 40% становила шляхта, 3% — духівництво, 55% — євреї та 2% — інші.

56. У XVIII ст. центром приватного банківництва у Польщі став:

- а) Познань;
- б) Варшава;
- в) Краків.

57. Першочерговим завданням для феодальної Росії було надання відповідної допомоги купецтву:

- а) так;
- б) ні.

58. З яких двох самостійних частин складався Державний позичковий банк:

- а) Дворянського банку та Банку поповнення;
- б) Земельного банку та Банку поповнення;
- в) Поземельного банку та Банку поповнення.

59. Основною діяльністю якого банку були короткострокові позикові операції (не більше ніж на 75% від вартості товарів) терміном на 6 місяців під заставу товарів, які перебували на складах у порту Петербурга:

- а) Дворянського банку ;
- б) Банку поповнення;
- в) Поземельного банку .

60. Основною метою діяльності державних банків Російської імперії було кредитування аграрного сектора:

- а) так;
- б) ні.

61. В яких українських містах у 1860 р. були відкриті контори Державного банку Російської імперії:

- а) Києві, Одесі, Харкові, Полтаві;
- б) Києві, Львові, Харкові;
- в) Одесі, Харкові, Полтаві.

62. Який банк був першим акціонерним банком Російської імперії:

- а) Київський земельний банк;
- б) Харківський земельний банк;
- в) Селянський поземельний банк.

63. Головною метою діяльності якого банку було залучення в казну срібної монети:

- а) Київського земельного банку;
- б) Харківського земельного банку;
- в) Мідного банку.

64. Який банк виник з ідеї перекарбувати в монети старі мідні гармати і на отриманий капітал створити кредитну установу:

- а) Київський земельний банк;
- б) Мідний банк;
- в) Артилерійський поземельний банк.

65. У 1769 р., з проведенням грошової реформи, Катерина II поклала на банки нову функцію — заміну золотої монети срібною:

- а) так;
- б) ні.

66. Особливістю діяльності якого банку було те, що розмір виданого кредиту обумовлювався належністю купця-позичальника до тієї чи іншої гільдії:

- а) Київського земельного банку;
- б) Державного комерційного банку;
- в) Мідного банку.

67. В якому році було ліквідовано Державний позиковий та Державний комерційний банки з переданням усіх прав Державному банку, на якого було покладено завдання зміцнення грошової та фінансової систем:

- а) 1860 р.;
- б) 1896 р.;
- в) 1960 р.

68. Система іпотечного кредитування у 80—90-х рр. XIX ст. була представлена лише акціонерними банками:

- а) так;
- б) ні.

69. Банк Олександри Браницької видавав кредити

- а) до 10000 руб. під 7% річних;
- б) до 5000 руб. під 9% річних;
- в) до 1000 руб. під 6% річних.

70. Який банк мав фонд у 50 000 руб. і видавав на трирічний термін позички як окремим домогосподарям (до 300 руб.), так і сільським громадам (до 3000 руб.) під 6% річних:

- а) Київський земельний банк;
- б) Сумський банк Івана Харитоненка;
- в) Артилерійський поземельний банк.

71. Мінімальний розмір акціонерного капіталу міського громадського банку становив 10 000 руб., а зобов'язання банку не повинні були перевищувати п'ятикратної суми акціонерного та резервного капіталів.

- а) так;
- б) ні.

72. Який банк кредитував у переважній більшості заможних селян, допомагаючи дворянам вигідно продавати їхню землю.

- а) Київський земельний банк;
- б) Селянський поземельний банк;
- в) Артилерійський поземельний банк.

73. Домінуючі позиції з великомасштабного кредитування промисловості зайняли такі столичні банки, створені у післяреформений період:

- а) Петербурзький міжнародний комерційний банк;
- б) Російський банк для зовнішньої торгівлі;
- в) Російський торговельно-промисловий.

74. Асигнаційні банки та Петербурзький. Які два банки у 1786 р. об'єднали в Державний асигнаційний банк:

- а) Петербурзький асигнаційний банк;
- б) Московський асигнаційний банк;
- в) Російський асигнаційний банк.

75. На зламі XVII—XVIII ст. достатність кредитних ресурсів усередині країни цілком задовольняла дворянство і представників торгового капіталу, зацікавлених у кредитах для збільшення обсягів операцій.

- а) так;
- б) ні.

76. Хто у 1754 р. видав «Указ об учреждении Государственного заемного банка...»:

- а) Катерина II;
- б) Олександр II;
- в) Єлизавета Петрівна.

77. На західноукраїнських землях, розділених між різними державами, основу грошового обігу склали польські марки:

- а) так;
- б) ні.

78. Формування грошової системи СРСР, до якого належала більша частина території України, почалося:

- а) після ВВВ;
- б) після Жовтневого перевороту 1917 р.;
- в) після 1991 р.

79. Політика воєнного комунізму передбачала встановлення безгрошових відносин:

- а) так;
- б) ні.

80. В якому році були випущені «Зобов'язання РРФСР» номінальною вартістю 1, 5 і 10 млн руб. ?

- а) 1921 р.;
- б) 1917 р.;
- в) 1933 р.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Закон України «Про Національний банк України» від 20 травня 1999 р.
2. Закон України «Про банки і банківську діяльність» від 7 грудня 2000 р.
3. Закон України «Про платіжні системи та переказ грошей в Україні» від 5 квітня 2001 р.
4. Указ Президента України «Про грошову реформу в Україні» // Вісник НБУ. — 1996. — № 5.
5. Закон України «Про страхування» № 2745-III від 04.10.2001р.
6. Акименко А.В. Развитие отечественного страхового рынка - шаг к укреплению национальной безопасности Украины // Финансовые услуги. - 1998. - № 5-6. - С. 58-60.
7. Андреев В.Н. Демосфен в “банке” Пасиона: интерпретация // Вестник древней истории. – 1979. – №1.
8. Анохин В. А. Монетное дело Боспора. – К., 1986.– 102 с.
9. Анохин В. А. Монетное дело Херсонеса (IV в. до н. э. – XII в. н. э.). – К., 1977. – 176 с.
10. Анохин В. А. Монеты античных городов Северо-Западного Причерноморья. – К., 1989. – 128 с.
11. Базилевич В.Д. Страховий ринок України. - К.: Товариство «Знання», КОО, 1998. - 374 с.
12. Бойко О.Д. Історія України Посібник. — К.: Видавничий центр «Академія», 2001. — 656 с.
13. Бугров А.В. Кредит в России до зарождения первых банков // Деньги и кредит. – 2000. – №11. – С. 67-72.
14. Васюренко О.В. Банківський менеджмент : Посібник. – К.: Видавничий центр “Академія”, 2001. – 320с.
15. Вітенко О. Волинські гроші // Літопис Червоної Калини.—Львів, 1931.-ч.І. – 15-16 с.
16. Верт Н. История советского государства.1990 – 1991. - М.: Прогресс-Академия, 1990. – 544 с.
17. Воблый К.Г. Основы экономики страхования. - М., 1993. 228 с.
18. Вопросы истории капиталистической России. Проблемы многоукладности. - Свердловськ, 1972.

19. Гнатишак М. Друкування українських грошей на галицькій землі // Літопис Червоної Калини. - Львів, 1931. — ч VII—VIII. – 17-18 с.
20. Гнатишак М. Паперові грошові знаки на українських землях // Літопис Червоної Калини - Львів, 1931. — ч III—10-12 с.
21. Гнатишак М. Українські державні гроші 1917-1920 // Життя і знання.- Львів, 1932. — ч. 6.
22. Гнатишак М. Замітки до державних грошей України з 1917-1920 років // Літопис Червоної Калини. —Львів, 1935.- ч II. – 5-9 с.
23. Гнатишак М. Державні гроші України — Клівленд (Огайо), 1974 р. – 162с.
24. Гроші в Україні : факти і документи. – 1998.
25. Гальчинський А. С. Теорія грошей. – К., 1998. – 356 с.
26. Глускина Л.М. О некоторых аспектах кредитно-денежных отношений в Аттике IV в. до н.э. // Вестник древней истории. – 1970. – №3-4. – 17 с.
27. Деньги / Под ред. А. А. Чухно. — К., 1997. – 510 с.
28. Дмитрієнко М.Ф., Литвин В.М., Ющенко В.А., Яковлева Л.В. "ГРОШІ В УКРАЇНІ: ФАКТИ І ДОКУМЕНТИ" - "ARC-Ukraine", 1998.- 454 с.
29. Древние цивилизации/ Под ред. Т.М. Бонгард-Левина. - М.: МГУ, 1989. – 478 с.
30. Дорофєєва Н. В., Комаринська З. М. З історії грошей України. - Львів: Львівський банківський інститут НБУ, 2000. — 165 с.
31. Залетов О.А. Страхование в Украине / Под ред. О.А. Слюсаренко, – К.: МА «ВеeZone», 2002 .– 452 с.
32. Зварич В., Шуст Р. Нумізматика: Довідник. – Т., 1998. – 464 с.
33. История средних веков/ под ред. С.П. Карпова М.: МГУ, 1997. – 560 с.
34. История Древнего Рима / Под ред. В. И. Кузицина. – М., 1981. – 383 с.
35. Каришковський П.Й. З історії монетної справи та грошового обігу в Ольвії: ольвійські “аси” // Праці Одес. держ. ун-ту. Сер.: Іст. науки. – 1959. – Т.149. – 185с.
36. Кейнс Дж. М. Трактат про грошову реформу. Загальна

теорія зайнятості, процента та грошей. — К., 1999. — 189 с.

37. Комаровский И. Очерки Рима в финансовом и экономическом отношениях. — М., 1969, перероб. і допр. - К.: Т-во "Знання", КОО, 2002. — 96с.

38. Котляр Н.Ф. Монетное обращение и денежный счёт на территории Украины эпохи феодализма (VIII – XVIII вв.): Автореф. дис. д-ра. ист. наук. — К., 1972. — 59 с.

39. Лановик Б.Д., Матисякевич З. М., Матейко Р.М. Л22 Економічна історія України і світу: Підручник/ За ред. Б. Д. Лановика. — К.: Вікар, 1999. — 737 с. — (Вища освіта XXI століття).

40. Луцатто Дж. Экономическая история Италии. — М., 1954.

41. Марковецька Г. М. Паперові грошові знаки і бони Східної Галичини 1914-1920 рр.: Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.06 / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України. — К., 2003. — 19 с.

42. Малькова Т.Н. Древняя бухгалтерия: Какой она была? — М., 1995. — 303 с.

43. Мехряков В.Д. Развитие кредитных учреждений в России. - М.: ДеКа, 1996. — 209 с.

44. Михалевский В.М. Очерки истории денег и денежного обращения. — М., 1948. — Т.1. -219 с.

45. Монетное дело и денежное обращение Керкинтиды (по материалам раскопок 1980-1982 гг.) // Античные древности Северного Причерноморья. Сб. науч. тр. — К., 1988.

46. Мухамадиев А.Г. Булгаро-татарская денежно-весовая система XIII – XIV вв.: Автореф. дис. канд. ист. наук. — Казань, 1968. — 24 с.

47. Національні паперові гроші України, укладач О.І. Рудіченко - Донецьк, "Аспект", 1992.- 59 с.

48. Про стан та тенденції розвитку страхового ринку України у 1997 році.// Україна-Business, №18 від 13.10.98 р., с.3. Огляд Укрстрахнагляду.

49. Сидоренко Е.Ф. Единицы измерения в торговле на Левобережной Украине XVIII в.: Автореф. дис. канд. ист. наук. — К., 1971. — 26 с.

50. Сингатуллина А.З. Денежное дело и денежное обращение Золотой Орды XIII в.: Поволжские города: Автореф.

дис. канд. ист. наук. – М., 1985. – 24 с.

51. Соболева Н.А. Экономические связи южной и западной Руси с Чехией в XIV – XV вв.: по данным нумизматики: Автореф. дис. канд. ист. наук. – М., 1967. – 15 с.

52. Савлук М. І. Нова національна валюта «гривня» працює на економіку України // Фінанси України. — 1997. — № 2. 13-17с.

53. Савлук М. І., Сугоняко О. А. Чи вистачає грошей економіці України? // Вісник НБУ. — 1997. — № 4.

54. Савлук М. І. Грошово-кредитна політика Національного банку України та оцінка її ефективності // Вісник НБУ. — 1999. — № 1. 3-7с.

55. Скржинська М. Обмін валюти у давньогрецьких містах Північного Причорномор'я (на території України) // Українська нумизматика і боністика. – 2000. – №1

56. Скоморович І.Г., Реверчук С.К. та ін. Історія грошей і банківництва : Підручник / За заг. ред С.К. Реверчука. - : Атака, 2004. – 340 с.

57. Сыроед Т.Л. Банкноты. Описание внешнего вида и признаки подделки (гривни, рубли, доллары, ЕВРО). Практическое пособие. – Харьков: ООО «Издательство Бурун Книга», 2003. – 140с.

58. Толмачова Р.П. Экономическая история: Учебник. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: «Дашков и К^о», 2004. – 604с.

59. Тхоржевський Р.Й. Паперові грошові знаки і бони як історико-економічні джерела і об'єкт боністики (1917-1925 рр.): Автореф. дис. д-ра іст. наук: 07.00.06 / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України. – К., 1995. – 48 с.

60. Шелов Д.Б. Монеты. Древняя Греция. – М., 1956. 111с.

61. Фёдоров-Давыдов Г. А. Клады золотоордынских монет: основные этапы развития денежного обращения и денежно-весовых систем в Золотой Орде XIII – XV вв.: Автореф. дис. канд. ист. наук. – М., 1957. -20с.

62. Шуст Р.М. Денежное хозяйство юго-восточных воеводств Речи Посполитой в XVI – первой половине XVII в.: Дис. канд. ист. наук. – Львов, 1988. – 298 с.

63. Швець В.Є. Грошовий обіг і банківська справа Центральної Ради // „Фінанси України”.– 2004.- №3.

64. Эшли У. Дж. Экономическая история Англии в связи с экономической теорией. – М., 1897.

65. Яковец Ю.В. История цивилизации. - М.: Владос , 1997. -352 с.

66. [www//.ua.museum-of-many.org](http://www.ua.museum-of-many.org).

67. [www//museum.com.ua](http://www.museum.com.ua).

68. [www//bonistikaweb.ru](http://www.bonistikaweb.ru).

69. [www//numismat.ukrcol.com](http://www.numismat.ukrcol.com).

70. [www//bank.gov.ua](http://www.bank.gov.ua).

ДОДАТКИ

ДОДАТОК 1

Тройська унція: сутність та походження

Тройська унція - спеціальна одиниця виміру, що застосовується для характеристики дорогоцінних металів, дорогоцінного каміння та порошу. Міжнародним позначенням тройської унції є "ozt".

Тройська унція походить з так званої тройської системи ваг. Згідно до джерел, найстаріші з яких сягають першого тисячоліття нашої ери, назва походить від імені міста Труа (Troyes) у Франції, що у середньовіччі було важливим торгівельним центром.

Вага тройської унції дорівнює 31,1034768 грами. Вона дорівнює 480 гранам (один гран - 64,79891 міліграми) і є трохи важчою за унцію системи авордп'юз (437,5 грана, що дорівнює 28,349523125 грамам).

12 тройських унцій складають 1 тройський фунт (5760 гран, або 373,24 грами).

Кратні тройські величини:

Величина	Грани	Г	Грами
Фунт (12 унцій)	760	5 721 6	373.241
Унція (20 пенні)	80	4 76 8	31.103 4
Пенні	4	2 3 84	1.555 17
Гран		1 8 91	0.064 79

Тройська унція - основна одиниця виміру та оцінки дорогоцінних металів і дорогоцінного каміння. Міжнародними позначеннями тройської унції золота, срібла, платини та паладію є XAU, XAG, XPT, XPD відповідно.

Тройськими унціями або тройськими гранами вимірюються вага пороху і кулі, а також стріли та наконечники стріли в спортивній стрільбі з лука.

В англійській грошовій системі, введеній королем Генріхом II і до переведення її на десяткову систему числення, монета в один пенс дорівнювала за ціною одному тройському пенсу срібла. Фунт стерлінгів при цьому нараховував 240 тройських пенсів, що складало один тройський фунт срібла. Фунт стерлінгів поділявся на 20 шилінгів, кожний з яких дорівнював 12 пенсам.

Окрім того, тройська унція та її похідна - тройській фунт - застосовуються в аптекарській системі ваг, але з іншим дробним поділом.

ДОДАТОК 2

Знаки валют

Знак	Приняте скорочення	Назва	Описання
¤		Generic currency symbol	Знак, який відноситься до всіх валют
₴			Гривня України
\$	USD	US Dollar	Долар США
¢		Cent	Цент (сота частина долара)
₢			Міль (тисячна частина долара)
€	EUR	Euro	Євро (Європейська Співдружність)
ƒ	ECU	ECU	ЕКЮ (Європейська Співдружність)
£	GBP	Pound Sterling	Фунт стерлінгів
¥	JPY	Yen	Японська йена

₤	ITL	Italian Lira	Італійська ліра
Pts	ESP	Spanish Peseta	Іспанська песета
₣	FRF	French Franc	Французький франк
f	NLG	Dutch Guilder	Голандський гульден
₹	INR	Indian Rupee	Індійська рупія
₧	BRR	Cruzeiro Real	Бразильське крузейро
₪	ILS	Shekel	Ізраїльський шекель
₮	MNT	Tugrik, Togrog	Монгольський тугрик
₩	KRW	Won, KPW	Корейський вон
₡	CRC	Colon	Колон (Коста-Рика, Сальвадор)
₦	NGN	Naira	Нігерійська наїра
₭	LAK	Kip	Лаоський кіп

ДОДАТОК 3

ПОСТАНОВА ПРЕЗИДІЇ ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ

Про затвердження назви і характерних ознак грошової одиниці
України

(Відомості Верховної Ради (ВВР), 1992, N 10, ст.146)

*(Із змінами, внесеними згідно з Постановою ПВР N 91/96-ПВ від
12.02.96, ВВР, 1996, N 9, ст. 47)*

Згідно з поданими пропозиціями Комісії Верховної Ради України з питань економічної реформи і управління народним господарством Президія Верховної Ради України постановляє:

1. Затвердити як грошову одиницю України гривню, яка після введення в обіг визначається єдиним законним платіжним засобом на території України.

2. Погодитись з запропонованими принциповими характеристиками зовнішніх ознак гривні та її купюрною побудовою, які передбачають літографічне друкування витягу з тексту Акта проголошення незалежності України (1427-12), а також зображення на лицьовій стороні відповідної банкноти портретів видатних діячів історії та культури України:

банкнота вартістю одна гривня - портрет князя Володимира;

банкнота вартістю дві гривні - портрет князя Ярослава Мудрого;

банкнота вартістю десять гривень - портрет гетьмана Івана Мазепи;

банкнота вартістю двадцять гривень - портрет Івана Франка;

банкнота вартістю п'ятдесят гривень - портрет Михайла

Грушевського;

банкнота вартістю сто гривень - портрет Тараса Шевченка.

Резервні:

банкнота вартістю п'ять гривень - портрет гетьмана Богдана Хмельницького;

банкнота вартістю двісті гривень - портрет Лесі Українки;

банкнота вартістю п'ятсот гривень - портрет Григорія Сковороди.

(Абзац перший пункту 2 із змінами, внесеними згідно з Постановою ПВР N 91/96-ПВ від 12.02.96)

Установити, що детальні ознаки купюр всіх вартостей, включаючи зображення на зворотній стороні, форму водяного знаку та інших способів захисту, визначаються Національним банком України.

Надати право Голові Правління Національного банку України підписати до друку зразки банкнот, що відповідають вимогам пункту 2 цієї Постанови, безпосередньо в місці їх виготовлення згідно з умовами угоди.

Голова Верховної Ради України
м. Київ, 10 грудня 1991 року

N 1952-ХІІ

І.ПЛЮЩ

Олександр Володимирович Колесников,
Дмитро Іванович Бойко,
Олександра Олександрівна Коковіхіна

ІСТОРІЯ ГРОШЕЙ ТА ФІНАНСІВ

Навчальний посібник

На титульному листі зображено київську срібну гривню, яка перебувала в обігу від кінця XI до XIII ст. Нижче наведена поштова марка Росії початку XX ст., яка виконувала функцію розмінної монети.

Відповідальний за випуск Коковіхіна О.О.

Редактор Буранова Н.В.

Підписано до друку 24.12.07 р.

Формат паперу 60x84 1/16 . Папір писальний.

Умовн.-друк.арк. 10,0. Обл.-вид.арк. 10,25.

Замовлення № Тираж 300. Ціна

Видавництво УкрДАЗТу, свідоцтво ДК № 2874 від. 12.06.2007 р.

Друкарня УкрДАЗТу,
61050, Харків - 50, пл. Фейербаха, 7